

İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu: Açılışı ve İlk Dönem Faaliyetleri (1854-1860)*

British Consulate at Diyarbakır: Establishing and Early Period Activities (1854-1860)

Halil İbrahim GÖRÜR**

Özet

İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nun açılışı ve ilk dönem faaliyetlerini incelediğimiz bu çalışma temel olarak, söz konusu konsolosluğun İngiliz Milli Arşivleri'nde (The National Archives-TNA) bulunan kendi kaynak ve raporlarına göre hazırlanmıştır.

İngiltere'nin Diyarbakır'a atanan ilk konsolosu William Richard Holmes, 28 Ekim 1854'te Diyarbakır'a gelerek görevine başlamıştır. Burada yaklaşık altı yıl görev yapan Holmes, görevinin ilk yıllarında Kırım Harbi'nin bölgede neden olduğu askeri hareketliliğin yanı sıra, bölgenin kendine özgü dâhili meselelerine dair de önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Diyarbakır gibi Osmanlı Anadolu'sunun mühim bir vilayetinde İngiliz konsolosluğunu görev alan Holmes'ın değerlendirmeleri, sadece Diyarbakır'ın değil genel anlamda tüm bölgenin nabzını tutması hasebiyle bu noktada bizlere tarih adına önemli ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Vilayeti, İngiliz Konsoloslu, W. Richard Holmes, Diyarbakır İngiliz Konsolosluğu, Konsolosluk

Abstract

This study, in which we examined the establishing and early period activities of the British Consulate at Diyarbakır, is mainly based on its

* Bu makale daha önce "Uluslararası Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu" nda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Araştırma Görevlisi, Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Halilibrahimgorur@gmail.com.

own resources and reports in the British national archives (The National Archives-TNA).

William Richard Holmes who the first British consul that was appointed to Diyarbakir, came to Diyarbakir on 28 October 1854 and began his duty. Holmes who worked about six years in this province, carried out important evaluations of the region's own internal affairs, as well as the military movement that caused by the Crimean War in the region during the first periods of his mission.

Holmes's evaluations, who has worked as a British consul in a province like Diyarbakir which a important province of the Ottoman's Anatolia, not only for Diyarbakir but also owing to keep of the pulse of the all region offers important tips to us on behalf of history.

Key Words: Diyarbakir Province, British Consul, W. Richard Holmes, British Consulate at Diyarbakir, Consulate

Giriş

Başlangıcından 19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İngiltere'nin Osmanlı-Doğu Siyaseti

16. yüzyılın son çeyreğinde birkaç müteşebbis İngiliz tüccarın Osmanlı ülkesinde ticaret yapma girişimleri neticesinde¹ Sultan III. Murad ile Kraliçe I. Elizabeth arasında cereyan eden yazışmalarla başlayan ve resmi bir nitelik kazanan Osmanlı-İngiliz ticari ve siyasi münasebetleri² Osmanlı padişahının İngilizlere bahsettiği ilk ticaret imtiyazıyla³ birlikte güçlenerek devam etmiştir.

¹ “Osmanlı devleti ile temasa geçen aslında İngiltere devleti değil, İngiliz tüccarlardır. Türkiye Kumpanyası adlı bir ticaret örgütü bu siyasi vazifeyi üstlenip yaklaşık iki yüz yıl devam ettirmiştir. Dolayısıyla bu şirket ile Osmanlı devleti arasında geçenler aslında Türk-İngiliz münasebetlerinin ta kendisidir.” bkz. Orhan Burian, “Türk- İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (AÜDTCF), C. IX, S. 1-2, (Mart-Haziran 1951), s. 4.

² Osmanlı-İngiliz ticari ve siyasi münasebetlerine dair bkz. A. Nimet Kurat, *Türk-İngiliz İlişkilerinin Başlangıcı ve Gelişimi (1553-1610)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953; Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013; Ahmet Refik, *Türkler ve Kraliçe Elizabeth*, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat, İstanbul 1932; S. A. Skilliter, *William Harborne and Trade With Turkey 1578-1582*, Oxford University Press, London 1977; Arthur Leon Horniker, “William Harborne and Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations”, *The Journal of Modern History*, Vol. 14, No. 3, (Eylül 1942).

³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar”, *Belleten*, C. XIII, S. 51, (Temmuz 1949), s. 574; Kurat, *a.g.e.*, s. 31-32.

İngiliz tüccarlar tarafından kurulan Türkiye Şirketi(Turkey Company)⁴ ve devamında bu şirketi de bünyesine katmak suretiyle tesis edilen Levant Şirketi(Levant Company)⁵ ticaret ve diplomasi olmak üzere iki başlı bir görev üstlenmiş olup, bu görevini de 1825 yılında şirketin lağvedilmesine kadar devam ettirmiştir⁶. Başlangıcından 18. yüzyılın son çeyreğine kadar ciddi bir sıkıntı yaşamaksızın sürdürülen ikili ilişkiler çerçevesinde İngiliz diplomasisi ve tüccarının, Osmanlı ülkesindeki kâr ve kazanımlarını arttırmanın yollarını aramak dışında bir kaygılarının olmadığı görülür⁷. Ancak 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere'nin kendi içinde ve dışında cereyan eden bir takım hadiseler, bu devletin sükûnetli Osmanlı-Doğu siyasetinin hareketlenmesine yol açmıştır.

Bu hadiselerin neler olduğuna ve İngiltere'nin doğu siyasetine ne şekilde sirayet ettiğine kısaca bakmak, İngiltere'nin 19. yüzyıl doğu siyasetini anlamak adına çok mühimdir. Şöyle ki, İngiltere 1713 yılında Akdeniz'in o dönemki tek giriş-çıkış kapısı olan Cebelitarık Boğazı'nı ele geçirmek suretiyle bu büyük doğu pazarının deniz yolu kontrolünü eline almış bulunuyordu⁸. Buna ilaveten 1757 yılında Hindistan'ın İngiliz hâkimiyetine alınması ve Fransa ile girilen Yedi Yıl savaşları(1756-1763) sonunda Hindistan hâkimiyetinin pekiştirilmesiyle neticelenen süreç⁹, İngiltere'nin doğu siyasetinin bir başka mühim aşamasını

⁴ M. Epstein, *The Early History Of The Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London 1908, p. 16-19.

⁵ Şirketin tarihçesi için bkz. Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, (Çev. Çiğdem Erkal İpek), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013; M. Epstein, *The Early History Of The Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London 1908; George Cawston, *The Early Chartered Companies (1296-1858)*, Publisher Edward Arnold, London 1896, s. 67-86.

⁶ Levant şirketinin Osmanlı Devleti nezdinde üstlendiği bu ikili vazifenin İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Canning'ın 1825 yılında uyguladığı "Konsolosluk Reformu" ile İngiltere Dışişleri Bakanlığına bağlanması sürecine dair bkz. D.C.M. Platt, *The Cinderella Service British Consuls since 1825*, Longman Group Limited, London 1971, s. 5-15; Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 179-180.

⁷ Erdal İter, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, S. 6, 1995, s. 156.

⁸ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, 8. Basım, İstanbul 2010, s. 60; İsmail Şahin, "Ütrecht'ten Tilsit'e İngiltere'nin Akdeniz Politikası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 4, 2015, s. 840.

⁹ Erdal İter, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, S. 6, 1995, s. 156; Davut Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansımaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 117, Aralık 1998, s. 89; İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesi süreci için bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. III, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

teşkil etmektedir. Hindistan gibi bundan sonra İngiliz hazinesinin en büyük gelir kaynağı olacak olan bir sömürge bu mücadele sonrasında teminat altına alınmıştır¹⁰. İngiliz sanayi inkılabı sürecinin de hemen hemen aynı tarihlerde başlamış olması¹¹ Avrupa, Asya ve Ortadoğu'da ele geçirilen toprakların ehemmiyetini daha da ziyadeleştirmiştir¹². Zira bu yerler İngiliz sanayisi için hem hammadde kaynağı hem de sanayi ürünlerinin satımı için pazar niteliği taşıyordu.

1774 senesinden itibaren gelişen hadiseler ise özellikle Doğu'da İngiltere adına sıkıntılı günlerin habercisidir. 1774'te yani Amerika'da İngiliz hâkimiyetine karşı bağımsızlık mücadelesinin¹³ başladığı günlerde Osmanlı Devleti de Rusya ile Küçük Kaynarca Antlaşmasını¹⁴ imzalıyordu. Amerika'daki İngiliz kolonilerinin bağımsızlık mücadelesinin zaferle sonuçlanması İngiltere'nin buradaki sömürgelerini kaybetmesi anlamına geliyordu. Bu gelişme üzerine İngiltere tüm dikkatini doğuya ve doğudaki sömürgelerine çevirmek durumunda kalmıştır.

Hakeza Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşması(1774) sayesinde Karadeniz'de elde ettiği ayrıcalıklarla¹⁵ Osmanlı Devleti ve Boğazları, dolayısıyla Akdeniz ve Hindistan ticaretini tehdit eder bir konuma gelmesi, İngiltere'nin Osmanlı-Doğu siyasetini ciddi anlamda ele alması sonucunu doğurmuştur¹⁶.

Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Kırım'ı Osmanlı'dan ayıran Rusya, 1783'te burayı işgal etmiştir¹⁷. Kırım'ın işgali Boğazlar, İstanbul ve Akdeniz yolunda

¹⁰ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev. Birtane Karanakçı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2010, s. 153; Şahin, *a.g.m.*, s. 842.

¹¹ Bkz. Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılabı*, (Çev. Tefik Güran), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2000; N. V. Yeliseyeva, *Yakın Çağlar Tarihi*, (Çev. Özdemir İnce), Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul 2010, s. 105-112; Kılıç, *a.g.m.*, s. 89.

¹² Şennur Şenel, "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", *Akademik Bakış*, C. 9, S. 18, (Yaz 2016), s. 189; Şahin, *a.g.m.*, s. 842-843.

¹³ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, 26. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s. 155-158; Yeliseyeva, *a.g.e.*, s. 33-43; Kennedy, *a.g.e.*, s. 155-156.

¹⁴ *Muabedat Mecmuası*, C. III, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2008, s. 275-284; Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması: Oluşumu-Tablîli-Tatbiki*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006; Salih Yılmaz-Abdullah Yakşı, "Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi Türk-Rus İlişkileri Özel Sayısı*, (Ed. Salih Yılmaz), Yıl. 6, S. 17, (Mayıs 2016), s. 15; Serhat Kuzucu, "Rusya Ahidname Defterine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Seyri", *Tarih Araştırmaları Dergisi(TAD)*, C. 35, S. 59, 2016, s. 67-68.

¹⁵ İlyas Topsakal, "Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 2, (Sonbahar 2016), s. 40-41.

¹⁶ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 7. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012, s. 114.

¹⁷ Metin Hülagu, "Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri(1441-1783)", *Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, TİKA, (Haziran 2004), s. 16-17; Alper Başer,

sadece bir basamaktı. Dolayısıyla bununla yetinmeyen Rusya, Avusturya ile birlikte “Grek Projesi”¹⁸ adıyla bilinen ve özü itibarıyla Osmanlı Devleti’nin bu iki devlet arasında paylaşılması ve Bizans’ın yeniden canlandırılması esasına dayanan bir projeyi uygulamak üzere 1787 yılında Osmanlı Devleti’ne savaş açtılar. Savaşın sonunda imzalanan Yaş Antlaşmasıyla(1792) Rusya, Osmanlı Devleti’ne Kırım’ın Rusya’ya aidiyeti kabul ettirdi¹⁹.

Nihayet Batı’da ve Doğu’da cereyan eden bu mühim gelişmeler neticesinde İngiltere siyasi, ticari ve askeri ağırlığını ve ilgisini Atlantik’ten Akdeniz’e yani Doğu’ya kaydırmıştır²⁰. İngiltere bilhassa Amerika’daki kolonilerini tamamen kaybetmesinin ardından Hindistan ve Akdeniz’deki çıkarlarını koruyabilmek adına Doğu’da cereyan eden her gelişmeyi büyük bir endişe ile takip etmiştir. Bu nedenle de devam eden Osmanlı-Rusya ve Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında Başbakan William Pitt ve arkadaşları Osmanlı Devleti lehine şu an ve gelecekte ne yapabilecekleri üzerinde görüş alış verişinde bulunmuşlardır²¹. Bu süreçte İngiltere Başbakan’ı savaşı durdurması için Rusya’ya ultimatome vermekle kalmamış Baltık Denizi ve Karadeniz’e donanma dahi göndermeyi düşünmüştür. Zira gelişmeler Balkanlar’da ve Avrupa’daki dengeyi Rusya lehine bozacak bir hal almaktaydı²².

Dahası bu gelişmeler Doğu’daki İngiliz çıkarları için tehdit boyutuna varmıştı. İngiliz siyasetinin gelecekteki yüz yıllık Osmanlı-Doğu politikasının temelleri işte bu son gelişmelerle birlikte atılmıştır. Zira dönemin İngiltere Başbakanı William Pitt, Doğu’daki Osmanlı-Rus mücadelelerini ve Rusya’nın önü alınamaz saldırganlığını İngiltere’nin Doğu’daki varlığı için en büyük tehdit olarak görüyordu. Çünkü Rusya’nın varmak istediği nihai hedefler İngiltere için hayat yolu diyebileceğimiz Hindistan yolunun güvenliğini doğrudan tehdit

“Kırım’da Rus Kolonizasyonu(1783-1850)”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, S. 24, (Kış 2010), s. 29.

¹⁸ Ziya Nur Aksun, *Dört Muzdarip Padişah*, (Yayına Hazırlayan; Erol Kılınç), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 44; Leyla Derviş, Khalida Devrişheva, “Çarlık Rusyası’nın Akdeniz Politikasının Arka Planı”, *Cedrus*, S. 3, (2015), s. 357-358; Özgür Yıldız, Canan Karaçağlı, “Kırım Savaşı Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science Studies(JASSS)*, Vol. 5, S. 1, (Şubat 2012), s. 275; Topsakal, *a.g.m.*, s. 41-42; Kuzucu, *a.g.m.*, s. 80-81.

¹⁹ Ali İhsan Bağış, “İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1999, s. 45; Yılmaz-Yakşı, *a.g.m.*, s. 15; Topsakal, *a.g.m.*, s. 41-42; Kuzucu, *a.g.m.*, s. 80-81.

²⁰ Kılıç, *a.g.m.*, s. 89; Mehmet Temel, “Ulusal Çıkar Politikası Açısından İngiltere’nin Osmanlı Devletine ve Milli Mücadeleye Bakışı”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, (1998), s. 122.

²¹ Bağış, *a.g.m.*, s. 47.

²² Temel, *a.g.m.*, s. 122.

ediyordu. Ayrıca şayet önü alınmaz ise İngiliz ticareti ve sanayisi için büyük bir pazar olan Osmanlı Devleti'nin kaybedileceği öngörülüyordu²³.

Bu gelişmeler vesilesiyle Başbakan W. Pitt parlamentodaki liberallerin muhalefetine rağmen Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı desteklenmesi görüşünü kabul ettirmiştir. İngiltere Başbakanı bu konunun ehemmiyetini şu sözlerle ifade ediyordu: "Osmanlı Devleti'nin ayakta kalması İngiltere için bir ölüm-kalım meselesidir. Bunun aksini düşünenlerle tartışmaya dahi girmem"²⁴. Bu ifadeler İngiltere'nin bundan sonraki yaklaşık yüzyıllık Osmanlı-Doğu siyasetini isimlendirecek olan "Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması" politikasının İngiliz hükümetince kabul edildiğini gösteriyordu. Napolyon'un Mısır işgali karşısında sergilenen tutum da bu siyasetin bizzat uygulanma sahasına konulduğunun bir göstergesidir²⁵.

Napolyon Fransa'sının karada ve İngiltere'nin denizlerde güçlü olması nedeniyle kıta Avrupa'sında girilen İhtilal Savaşları'ndan(1792-1815) kesin bir netice alınamamış olunmasından dolayı Napolyon, İngiltere'yi Akdeniz'de sıkıştırmak stratejisini uygulamaya koymuş²⁶ ve 1798 yazında Mısır'ı işgal etmek suretiyle de ilk aşamada başarılı olmuştur. Bu suretle Napolyon kendisini Akdeniz'de Osmanlı Devleti'ne ve Hindistan yoluna hâkim bir konuma getirmiştir²⁷. Buraya kadar İngiltere'nin Doğu'da kendi aleyhine olabilecek gelişmelerden endişe ettiği ancak endişesi nispetinde eylem ve kararlılık göstermediğine şahit olmaktadır²⁸.

İşte Napolyon'un Mısır'ı işgali İngiltere'nin Doğu'ya yönelik bigâne tavrını tamamen değiştirmiştir ve bu süreçten sonra doğuyla ilgili her meseleyle doğrudan alakadar olma zarureti hissetmiştir²⁹. Mısır'ın işgaline kadar Hindistan yolunun güvenliğine dair ciddi bir endişe duyulmamıştı. Zira Osmanlı Devleti

²³ Bağış, *a.g.m.*, s. 47.

²⁴ İlder, *a.g.m.*, s. 157.

²⁵ Temel, *a.g.m.*, s. 122-123

²⁶ Şahin, *a.g.m.*, s. 850.

²⁷ Kennedy, *a.g.e.*, s. 164.

²⁸ Bağış, *a.g.m.*, s. 50; Marsilyalı tüccarların 1760'lardan itibaren Mısırla alakadar olmalarından rahatsızlık duyan İngiltere akıllıca bir girişimde bulunarak 1785'te George Baldwin'i Mısır genel konsolosu olarak atamıştır. Baldwin'e Mısır'daki Fransız nüfuzunu kırmak görevi verilmişti. Ancak İngiliz Hükümeti ilginç bir şekilde Mısır'daki konsolosluğun gereksiz ve masraflı olduğu gerekçesiyle 1793 yılında ilgasına karar vermiş ve 1795'te de konsolosluğu kapatmıştır. Tabi bundan kısa bir süre sonra 1798 yılında gerçekleşen Napolyon işgali bu hamlenin ne kadar hatalı olduğunu göstermektedir. Bkz. Şahin, *a.g.m.*, s. 846.

²⁹ Sevim Ünal, "1830-1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri", *VIII. Türk Tarihi Kongresi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1981, s. 1367; Suraya Faroçlı, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 89; Kılıç, *a.g.m.*, s. 89; Şahin, *a.g.m.*, s. 845-851; İlder, *a.g.m.*, s. 157.

güçlüydü ve batılı güçleri bölgeden uzak tutuyordu, yani bölgenin ve bu yolun güvenliğini İngiltere adına Osmanlı Devleti sağlıyordu. Ancak son gelişmeler Osmanlı Devleti'nin artık eski gücünde olmadığını ve tek başına bu görevi üstlenmekten uzak olduğu göstermekteydi. Dolayısıyla bu yolun güvenliği için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü korunmalıydı³⁰. İngiltere bu politikanın gereği olarak 19. Yüzyılın ilk yarısı boyunca Osmanlı Devleti'ni bazen diplomatik yollarla bazen de bizzat meseleye kendisi müdahil olmak suretiyle askeri anlamda desteklemiştir. Fransızların Mısır'dan çıkarılmasında Osmanlı Devleti'ne hem askeri hem diplomatik destek sağlayan İngiltere, Mehmet Ali Paşa isyanında diplomatik ve Kırım Savaşı'nda yine hem diplomatik hem de askeri destek sağlamakla bu siyasetin gereğini yerine getirmeye çalışmıştır³¹. Tabii bu süreçte Rum isyanı sırasında ortaya konulan siyasi ve askeri tavır bu genel siyasetin aksine ve istisnai bir tutumdur³².

19. Yüzyıl başları itibariyle Osmanlı Devleti artık gücüyle değil güçsüzlüğü sebebiyle batılı devletler için bir tehdit oluşturmaktaydı³³. Bunun farkına varan İngilizler 19. yüzyılın eşliğinde vuku bulan Mısır işgalinden kendi paylarına önemli dersler çıkardılar. Evvela Britanya Krallığı'nın Hindistan'ı elde tutabilmesi için bu ülkeyle alakalı tüm kara ve deniz yollarını kontrolü altında tutması gerektiğini gördüler. Buradan hareketle Cebelitarık, Malta, Kıbrıs, Mısır, Süveyş Kanalı, Irak ve Arabistan ya tamamen İngiliz idaresine bağlanmalı veyahut İngilizlere sorun çıkarmayacak bir veya birkaç zayıf devletin elinde olmalıydı. Bu çıkarım 19. Yüzyıl İngiliz siyasetinin Osmanlı-Doğu politikasının en temel ve değişmeyen düsturu kabul edilmiştir³⁴.

Ancak 19. yüzyılın ilk otuz yılında İngiltere'nin bu siyasetin aksine bir tavır içerisine girdiği görülür. Yüzyılın hemen başındaki Osmanlı-Rus harbinde Boğazlara donanma gönderecek kadar Rusya yanlısı bir siyaset izleyen İngiltere,

³⁰ Temel, *a.g.m.*, s. 123; Kılıç, *a.g.m.*, s. 90.

³¹ Ali Gökçen Özdem, "Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C. X, S. 2, Elazığ 2016, s. 9; Temel, *a.g.m.*, s. 123.

³² Dönemin İngiltere Başbakanı Stradford Canning İngiltere'nin bu tutumunu, bağımsızlıklarını kazanacakları muhakkak olan Rumların Rusya'ya değil İngiltere'ye minnet duymalarının arzulandığı ile açıklamıştır. Bkz. İsmet Binark, *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2005, s. 24.

³³ Hüner Tuncer, "Viyana Kongresi, Doğu Sorunu ve Büyük Güçler", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 64.

³⁴ Hayri Mutluçağ, "Tarihimizde Salih Münir Paşa Raporu: İngiltere'nin Ortadoğu ve Türkiye Hakkındaki Gizli Emelleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. V, S. 26, (Kasım 1969), s. 52; Esra Sarıkoyuncu Değerli, "İngiltere'nin Doğu(Şark) Politikası (1882-1914)", *Akademik Bakış*, S. 14, (Nisan-2008), s. 2; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul 2012, s. 70-72; Ünal, *a.g.m.*, s. 1368-1369; Şahin, *a.g.m.*, s. 851.

Hindistan yolunun güvenliğinin sağlanması siyasetinin de tetiklemesiyle bir ara Mısır'a asker çıkarma girişiminde bulunmuşsa da bu hamlesi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa tarafından akim bırakılmıştır³⁵. Aynı şekilde Rum isyanı³⁶ ve Navarin baskınında³⁷ Osmanlı-Mısır donanmasının yok edilmesinde de Rusya ve Fransa ile Osmanlı'ya karşı birlikte hareket eden İngiltere'nin bunun büyük bir hata olduğunun farkına varması çok uzun sürmeyecektir. Mehmet Ali Paşa isyanı³⁸ karşısında aciziyet içerisinde düşen Osmanlı idaresinin Rusya'ya müracaat etmesi neticesinde 1833 yılında Rusya ile imzalana Hünkâr İskelesi Antlaşması³⁹ İngiltere'yi bu gaflet uykusundan uyandırmaya yetmiştir⁴⁰.

Mısır Valisi'nin Hindistan yolu üzerinde arz ettiği tehdit onun İngiliz bakış açısına göre çoktan “despot ve zalim” olarak nitelendirilmesi sonucunu doğurmuştu. Zayıf ve kontrol edilebilir bir Osmanlı Devleti yerine kudretli bir vali başta İngiltere olmak üzere Doğu'da çıkarları olan kimse için kabul edilebilir bir şey değildi. Osmanlı Devleti reformlarla güçlendirilmeli ve varlığını devam ettirmeliydi. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston'a göre bu “Avrupa barışının devamı için” çok elzemdi⁴¹. Hakeza Palmerston Aralık 1833'te İstanbul'daki Büyükelçisine gönderdiği mektupta ona vazifesinin temel gayesini “Osmanlı ordusunun, donanmasının ve maliyesinin kendisini ayakta tutmaya yetecek kadar ıslah edilmesi” olduğunu belirtiyordu⁴².

İngiltere'nin Akdeniz ve Hindistan pazarı için hem Rusya'nın hamlesine hem de Mısır Valisi'nin bu endişe verici tavrına karşılık vermesi gerekiyordu.

³⁵ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi, C. I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 50-54; M. Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923*, (Çev. İdil Eser), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 56-64; Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri, 1700-1870*, (Çev. Gül Ç. Güven), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s. 254-256; Uçarol, *a.g.e.*, s. 105-107.

³⁶ Rum İsyanı için bkz. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, “Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı (1821-1829)”, *Osmanlı, C. II*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 87-93; Serap Toprak, “19. Yüzyıl Milliyetçilik Çıkmazında Rumlar”, *Yeni Türkiye Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-III*, S. 68, (Mart-Haziran 2015), s. 2841-2864.

³⁷ Navarin baskını için bkz. Ali Fuat Örenç, “1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması”, *Tarih Dergisi*, S. 46, (İstanbul 2009), s. 37-84.

³⁸ Bu isyana dair geniş bilgi için bkz. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı-Mısır Meselesi 1831-1841*, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1988.

³⁹ *Muabedat Mecmuası, C. IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 90-93. Sergey Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, Haz. Ali Ahmetbeyoğlu-İshak keskin, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 85-95; Altundağ, *a.g.e.*, s. 145-159; Karal, *a.g.e.*, s. 137-138.

⁴⁰ Muhammed Hanifi Kutluoğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 83-84; Topsakal, *a.g.m.*, s. 43.

⁴¹ İlter, *a.g.m.*, s. 158.

⁴² Kutluoğlu, *a.g.m.*, s. 84.

Bunu sağlayacak olan da 16 Ağustos 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşmasıdır⁴³. 1820'lere gelindiğinde Sanayi Devrimi'ni tamamlamış olan İngiltere çağdaşlarının bir adım önünde bulunuyordu. Ancak bu dönemde Avrupalı çağdaşları da Sanayi Devrimi sürecini yaşadıklarından gümrük duvarlarını yükselterek İngiliz sanayi mamullerine karşı dâhili pazarlarını koruma siyaseti başlattılar. Bu durum karşısında İngiliz siyaseti ve sermayedarları Avrupa dışındaki pazarlara yönelme zarureti duydular. 1840'lara kadar Latin Amerika'dan Çin'e varıncaya kadar pek çok ülke ile mümkünse anlaşarak, değilse zor kullanmak suretiyle serbest ticaret antlaşmaları yaptılar. Osmanlı Devleti de bu kapsama dâhildi⁴⁴.

Aynı tarihlerde İngiliz ticareti Osmanlı ülkesinde de bir atılım içerisinde olmasına rağmen tüccarlar Osmanlı idaresinin ticarete olan yerli yersiz müdahalelerinden şikâyetle, ticaretin daha sağlam ve uzun vadeli bir zemine oturtulması arzusundaydılar. Bu dönemde Devlet-i Aliye de siyaseten ve iktisaden zor durumdaydı, yani İngiliz diplomasisinin harekete geçmesi için beklenen tüm şartlar hazırды ve öylede oldu. Neticede Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması(Baltalimanı Antlaşması) 16 Ağustos 1838'de Osmanlı Hariciye Nazırı Reşit Paşa'nın antlaşmaya adını veren yalısında imzalandı⁴⁵. Böylece Osmanlı ekonomisi ve pazarları batı kaynaklı yeni bir iktisat anlayışına kapitalizme, bilhassa İngiliz kapitalizmine açılmaktaydı⁴⁶. Antlaşmanın tahlili yapıldığında bu kolaylıkla görülecektir⁴⁷. İngiltere bu antlaşmayla ticari anlamda varmak istediği noktaya ulaşmıştı. Mehmet Ali Paşa'nın hizaya getirilmesi ve Boğazların güvenliği meselesini ise 1840 ve 1841 yıllarında Londra'da yapılan antlaşmalarla sağlanmış ve böylece Kırım Harbine kadar Doğu'daki hayati çıkarları adına İngiltere şimdilik sükûneti tesis etmiş görünüyordu⁴⁸.

⁴³ Antlaşma için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol*, s. 119-145; Aynı müellifin, "Baltalimanı Muahedesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(TDVİA)*, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 38-40; Orhan Koloğlu, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ve Mısır Tehdidi", *Tarih ve Toplum*, S. 60, (Aralık 1988), s. 26-37.

⁴⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2009, s. 207.

⁴⁵ Uçarol, *a.g.e.*, s. 193-194; Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 38; Pamuk, *aynı yer*.

⁴⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016, s. 376-379; Pamuk, *a.g.e.*, s. 191.

⁴⁷ Şevket Pamuk, "150. Yılında Baltalimanı Ticaret Antlaşması", *Tarih ve Toplum*, S. 60, (Aralık 1988), s. 38-41; Aynı müellifin, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2012, s. 29-37; Orhan Koloğlu, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ve Mısır Tehdidi", *Tarih ve Toplum*, S. 60, (Aralık 1988), s. 26-37. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 38-40.

⁴⁸ Söz konusu antlaşmalar için bkz. Kemal Beydilli, "Boğazlar Meselesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(TDVİA)*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 266-269; Uçarol, *a.g.e.*, s. 197-209.

İngiltere'nin Doğu Anadolu Siyaseti

Buraya kadar olan bölümde 19. Yüzyılın ilk yarısına kadar İngiltere'nin Osmanlı Devleti özelinde Doğu siyasetini ana çizgileriyle ortaya koymaya çalıştık. Diyarbakır Konsolosluğu'nun açılış süreci elbette ki İngiltere'nin bu genel siyasetinden müstakil olarak düşünülemez. Ancak bununla beraber bu konsolosluğun açılış sürecinin kendine münhasır daha yerel/bölgesel bir siyasetin ürünü olduğu da aşikârdır. Dolayısıyla Doğu Anadolu bölgesinin önemi ve İngiltere'nin 19. Yüzyılın ilk yarısı itibariyle bölgeye yönelik siyasetini kısaca irdelememiz, Diyarbakır konsolosluğunun hangi siyasi, askeri, ticari veya dini beklentilerle tesis edildiğinin anlaşılması adına büyük ehemmiyet arz etmektedir.

Doğu Anadolu coğrafyası Karadeniz, İskenderun Limanı ve Basra Körfezi üçgeninde yer almasının yanı sıra Azerbaycan ve Hazar Denizi yoluyla da Asya içlerine kadar açılmaya imkân veren çok yönlü bir konuma sahiptir. Haiz olduğu bu coğrafi değerle bölge toprakları, elbette batılı emperyalist güçlerin dikkat nazarından kaçmamış ve 19. Yüzyıl başlarından itibaren Rusya ve İngiltere başta olmak üzere devletlerarası nüfuz ve rekabet alanı haline gelmiştir. Bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısının yanı sıra bünyesinde barındırdığı dini ve etnik toplulukların çeşitliliği bölgeye ilgi duyan batılı devletler için istismara açık cazip vasıtalar⁴⁹ ve batılı güçler bölgenin bu durumundan ziyadesiyle faydalanmışlardır.

İngiltere'nin büyüklüğünü ve gücünü gösteren en büyük sömürgesi Hindistan'dı. Bu nedenle İngiltere Ortadoğu ve Hindistan'a dair gelişmelerde büyük ehemmiyet veriyor ve bu bölgeyi yakın takip altında tutuyordu. Hindistan'ın muhafazası endişesiyle İngiltere Balkanlar, Tibet, Nepal, Afganistan ve İran ile birlikte Osmanlı Anadolu'sunda da Rusya ile rekabet halindeydi. Rusya'nın Osmanlı ülkesine yönelik girişimleri İngiltere tarafından endişeyle takip edilmekte ve özellikle Doğu Anadolu'daki Rus hamleleri Ortadoğu ve Hindistan politikası gereği ayrı bir önem arz etmekteydi⁵⁰. İngilizler endişelenmekte haklıydılar. Zira Rusya'nın Doğu Anadolu'da

⁴⁹ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 95-96.

⁵⁰ Ahmet Ağaoğlu, *İngiltere ve Hindistan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1929, s. 17; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, 7. Baskı, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 36. Gökçen, *a.g.m.*, s. 9.

hâkimiyet tesis etme çabasının ardında, bu bölgeden Basra'ya veya Çukurova istikametinden Anadolu'ya ilerleme ve sıcak denizlere inme gayesi vardı⁵¹.

Rusya'nın başarılı olması halinde; Orta Asya ve Hindistan Müslümanları nazarında Rusya büyük bir nüfuz kazanırken bölgedeki İngiliz nüfuzu kırılabildi. Hakeza Rusya Anadolu ve İran içlerine daha rahat yayılabilir böylece Doğu Anadolu'dan Hindistan'a giden en kısa kara yolu Rusların denetimine girebilirdi. Son olarak, elbette bölgedeki Rus etkinliği İngiliz ticaretinin de sonu demektir⁵². Dolayısıyla İngiltere'nin Doğu Anadolu siyasetini belirleyen ve ona yön veren temel dürtülerin Rusya'nın bölgede yürüttüğü siyasete bağlı olarak şekillendiğini söyleyebiliriz. Şöyle ki, Balkanlar ve Boğazlar üzerinden Akdeniz'e inebilmek adına yaptığı tüm teşebbüsler İngiltere tarafından akim bırakılan Rusya, bu defa Kafkaslar-Doğu Anadolu-İskenderun hattı üzerinden Akdeniz'e inme siyasetini gündemine almıştır⁵³.

Bu siyaset gereği Rusya önce söz konusu bölgede meskûn Ermenileri ve daha sonra da Kürtleri kullanmak istemiştir⁵⁴. Rusya'nın bu girişiminin farkına varan İngiliz siyaseti de bölgeyle ve bölge sakinleriyle alakadar olmaya başlamış ve Rusya gibi İngiltere de onları kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde kullanma siyasetini benimsemiştir⁵⁵. Aradaki fark, Ruslar söz konusu kavimleri Akdeniz'e inmek adına bir vasıta olarak kullanmak isterken⁵⁶ aksine İngilizler aynı kavimleri Rusların bu arzusuna set çekmek için kullanmak niyetindeydiler⁵⁷. Ancak İngiltere'nin bu siyaseti hayata geçirebilmesi her şeyden evvel Doğu

⁵¹ Mehmet Saray, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu(8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Erzurum 1984, s. 128.

⁵² Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının..", s. 94-95.

⁵³ Timuçin Kodaman, "Rusya-İngiltere ve Ermeni Meselesi", *Yeni Türkiye (Ermeni Meselesi Özel Sayısı-II)*, S. 61, (Eylül-Aralık 2014), s. 992; Feridun Eser, "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Devletlerin Rolü", *Yeni Türkiye(Ermeni Meselesi Özel Sayısı-II)*, S. 61, (Eylül-Aralık 2014), s. 909.

⁵⁴ Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 17, (Bahar 2008), s. 133-135; İsrail Kurtcephe, Suat Akgül, " Rusların Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, S. 6, s. 149; Melek Sarı Güven, *Kürt-Ermeni İlişkileri(1828-1908)*, , Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2012, s. 81.

⁵⁵ M. Alparslan Küçük, "Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 50, C. 2, (2009), s. 159.

⁵⁶ Davut Kılıç, " Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü(1828-1915)", *Türk Kültürü*, S. 461, (Eylül 2001), s. 535.

⁵⁷ İbrahim Erdal, "Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşumunda Yabancı Devletlerin ve Yardım Kuruluşlarının Rolü", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, (Yay. Hazr. Metin Hülagü, Şakir Batmaz v.d), Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 349; Eser, *a.g.m.*, s. 911; İltar, *a.g.m.*, s. 161-162.

Anadolu topraklarında kendisine sadık dini veya etnik bir zümrenin olmasına bağlıydı. Oysa 19. yüzyılın ilk yarısına kadar İngiltere Rusya'ya karşı kullanabileceği böyle bir vasıttan yoksundu. 1740'tan beri Fransa Katoliklerin ve 1774'ten beri de Rusya Ortodoksların himayesini üstlenmişken İngiltere bu iki devletin aksine herhangi bir dini cemaatin koruyuculuğunu üstlenmemiştir. Ancak 1840'larda bu alandaki eksikliğin ciddi boyutlarda hissedilmesi üzerine İngiltere, Osmanlı Protestanlarına yönelmek suretiyle bu sahadaki eksikliğini gidermek istemişse de, Osmanlı Devleti bünyesinde Protestan cemaatinin yok denecek kadar az olduğu gerçeği ile yüz yüze gelmiştir. Dolayısıyla İngiltere'nin öncelikle hamiliğini üstleneceği bir Protestan zümresi oluşturması zarureti ortaya çıkmıştır⁵⁸.

İngiltere'nin bu noktadaki eksikliğini ise Protestan misyonerler giderecektir⁵⁹. İngiliz misyonerlerinin Osmanlı Anadolu'suna ilgileri sırf dini duygulara dayalı bir yönelim değildi elbette. İngilizler bu topraklara daha ziyade politik ve stratejik maksatlarla ilgi duymaktaydılar. Hindistan ile birlikte Akdeniz ticaretini elinde tutan İngiltere için Rusya'nın hareketlerini sürekli kontrol altında tutmak hayati bir ehemmiyet arz ediyordu⁶⁰. İngiltere'nin Protestan cemaati oluşturulması yolundaki en büyük destekçileri misyonerler olacaktır. Misyonerlerin vazifesi İngiltere'ye din üzerinden nüfuz alanı açmaktır ve onlar ne kadar başarılı olursa İngiltere'nin de himaye adı altında Osmanlı'ya tesir gücü o nispette artacaktır⁶¹. Misyonerlerin başarısı anavatanından sağlanacak her türlü desteğe bağlı olmakla beraber, bu desteği hak etmenin yolu da İngiliz dış politikasıyla uyum içerisinde çalışmaya bağlıdır⁶². İngiltere Protestanlığın Orta Doğu'da yayılmasının kendi nüfuzunun yayılmasıyla eşdeğer olduğunun farkındaydı ve bu nedenle Osmanlı topraklarında İngiliz himayesinde bir Protestan cemaatinin tesis edilmesini elzem görüyordu⁶³. Buradan hareketle İngiltere, Osmanlı Devleti nezdinde yürütmüş olduğu girişimler neticesinde

⁵⁸ Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası(1830-1923)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 46; Mustafa Erdem, "Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ed. Ömer Faruk Harman), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 271-277.

⁵⁹ M. Metin Hülagü, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, (2001), s. 60.

⁶⁰ Resul Çatalbaş, "Diyarbakır'da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, (2013), s. 115.

⁶¹ Öke, a.g.e., s. 95; Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin...", s. 91.

⁶² Öke, a.g.e., s. 96.

⁶³ İsmigül Çetin, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Ermeni Milliyetçiliğine Etkisi ve Gregoryen-Protestan Ermeni Çatışması", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, (Yay. Hazr. Metin Hülagü, Şakir Batmaz v.d), Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s.460; Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin...", s. 91.

1842 yılında Kudüs'te ilk Protestan kilisesinin açılışını sağladı⁶⁴. İlâveten Osmanlı idaresine yapılan baskılar sonucu 1850 yılında vaz edilen bir ferman ile "Protestan Ermeni Milleti"nin varlığı kabul edilmiş ve resmîyet kazanmıştır⁶⁵. Böylece İngiltere'nin Doğu Anadolu'da kendi siyaseti adına kullanabileceği dini bir zümre tesis edilmiş oluyordu.

İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nun Açılışı

İngiltere'nin Kürtlerin yaşadıkları bölgelere olan ilgisini Tuncay Öğün şöyle ifade etmektedir; "İngilizler 19. Yüzyılın başlarından itibaren Kürtlerin yaşadıkları bölgelere ayrı bir önem vermeye başlamışlardır. İran ve Osmanlı Devleti arasında bulunan bu toprakların gelecekte İngiliz sömürgeciliğinin gelişmesine imkân tanıyacağını düşünüyorlardı. Bunun için doktor, arkeolog ve diplomat adı altında casuslar göndererek, bölgede taraftar kazanmak amacıyla Kürt aşiretleri arasında propaganda yapmaya başlamışlardı. Özellikle 1830 yılında Rodon Cissini ve Rawlinson tarafından hazırlanan ve Rus tehlikesine karşı bölgede İngiliz etkinliğinin artırılması gerektiğini vurgulayan raporların hükümete sunulmasından sonra bölgeye olan ilgileri bir kat daha arttı"⁶⁶.

Stratford Canning'in 1848 yılında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Osmanlı Devleti'nin durumunu "pek karanlık ve umutsuz" olarak niteledikten sonra "rakip güçlerin ganimete yönelik ihtiraslarını dengeleyecek bir etki" ortaya koyabilmek için İngiliz konsoloslarına da büyük bir görev düştüğünü ifade etmektedir⁶⁷.

Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarında görev yapan bir İngiliz konsolosunun "siyasal vazifesinin ne olduğu" sorusuna verdiği cevap, bize İngiltere'nin Diyarbakır konsolosluğunun hangi beklentilerle açılmış olduğu hakkında bir kanaat vermektedir. Konsolos yukardaki soruya; "ulusal ve etnik hareketlerin oluşumunu ve gelişimini izlemek ve bunlara karşı Majestelerinin hükümetinin vereceği talimatlar doğrultusunda politikalar uygulamak. İngiliz menfaatlerine zarar verir noktaya gelmesi halinde yabancı entrikalarına karşılık vermek. Toplumun değişik sınıflarının durumunu araştırmak, vilayetlerin

⁶⁴ Davut Kılıç, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi(1850-1896)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 147; Süleyman Kani İrtem, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleştirme Tarihi*, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 275-276; Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları(1878-1920)*, Çizgi Kitabevi, Elazığ 2013, s. 47; Başak, *a.g.e.*, s. 47.

⁶⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Milleti*, Yeni Matbaa, Ankara 1950, s. 156; Erdem, *a.g.m.*, s. 278.

⁶⁶ Tuncay Öğün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 268.

⁶⁷ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 59.

yönetimi hakkında raporlar hazırlamak. Yürütme ve yargıdan kaynaklanan baskılar ve bozuklukları kınamak ve halkın durumunu düzeltmeye yönelik alınan önlemlerin yakinen takip etmek. Ülke yönetiminin işlerine doğrudan müdahale etmemekle birlikte, mümkün olduğunca tavsiye ve yönlendirmelerde bulunmak”, şeklinde cevap vermiştir⁶⁸.

Tüm bu değerlendirmelerden sonra İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nun açılmasını zaruri kılan gerekçeleri belli başlıklar altında tasniflemek meseleyi daha anlaşılır kılacaktır.

Siyasi Gerekçeler:

Osmanlı Devleti'nin üzerinde teşekkül ettiği coğrafyanın jeopolitik ve jeostratejik ehemmiyetinden burada uzun uzadıya bahsetmeye gerek olmamakla beraber, Doğu-Batı ticareti ekseninde Uzakdoğu'ya giden en kısa deniz yolu (Akdeniz-Kızıldeniz bağlantısı) ve en kısa kara yolu (Doğu/Güneydoğu Anadolu-Basra Körfezi bağlantısı) bu bölgelerin kadim zamanlardan günümüze değin kıymetini muhafaza etmesine ve 19. yüzyıl itibariyle de sömürgeci devletlerin doğrudan hedef aldıkları topraklar olmasına neden olmuştur⁶⁹.

1825 yılı itibariyle İngiliz konsolosluk örgütünün devletleştirilmesini takip eden on yıl içerisinde İngiltere'nin Osmanlı ülkesindeki konsolos sayısının iki katına ulaştığı gözlemlenmektedir. Özellikle Lord Palmerston'un Dışişleri Bakanlığı(1834-1841) ve Başbakanlığı(1855-1858) sırasında bu artış açıkça görülmektedir. Lord Palmerston “İngiltere kendi menfaatleri için Türkiye'yi destekleyecektir” diyordu. Kastedilen destek ise “Osmanlı Devleti üzerinde kontrol görevi” tesis ederek sağlanacaktı. Osmanlı coğrafyasında kısa sürede tesis edilen ve siyasi işlevleriyle ön plana çıkan İngiliz konsolosluklarının açılış sebebi işte bu “kontrol” göreviydi⁷⁰. Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde arz ettiği tehditten ziyadesiyle rahatsızlık duyan Palmerston, İstanbul'daki Büyükelçisine “Sultana ordunun, donanmanın ve maliyenin ıslahında yardım etmeliyiz” diyordu⁷¹. Bu yardım için ise Osmanlı ülkesinin tüm ahval-i hazırasına dair güvenilir bilgi ve raporlara ihtiyaç vardı ki, bunu sağlamak konsolosların göreviydi. Son olarak, İngiliz siyasetinin göz bebeği Hindistan hattı için önemli bir güzergâh olan Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarında Rus

⁶⁸ Uygur Kocabaşoğlu, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 183.

⁶⁹ M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2005, s. 33-34.

⁷⁰ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 46, 54.

⁷¹ F. Stanley Rodkey, “Lord Palmerston and Rejuvenation of Turkey, 1830-41, Part I, 1830-39”, *The Journal of Modern History*, Vol. 1, No. 4, (December 1929), s. 573.

tahrik ve tasallutlarının gittikçe artmasına İngiltere'nin bir hamle ile cevap vermesi ve oradaki varlığını başta Rusya olmak üzere diğer emperyalist güçlere deklare etmesi gerekiyordu. Kırım Harbi alametlerinin uluslararası ilişkilerin ufuk çizgisinde açıkça belirlemeye başladığı günlerde, İngiliz siyasetinin Doğu/Güneydoğu Anadolu topraklarında olup biten her türlü siyasi, askeri, dini ve etnik gelişmelerden haberdar olması şu halde oldukça elzemdi. Bunu sağlayacak olan ise Diyarbakır gibi kadim bir kültüre ve canlı bir sosyal, siyasi, iktisadi ve dini hayata sahip bir yerde konsolosluk açmaktı. 1828/29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Rusların Doğu'da Erzurum'a kadar gelmiş olmaları da göz önünde bulundurulursa, Diyarbakır'da bir konsolosluk ihdas etmenin gereği daha iyi anlaşılacaktır.

İktisadi Gerekçeler:

Osmanlı toprakları üzerindeki İngiliz ekonomik ve ticari nüfuzu bilhassa Baltalimanı Antlaşması ile zirveye çıkmıştı ve bu sayede İngiliz ticareti yoluna emin adımlarla devam etmekteydi⁷². Dolayısıyla bu durumun muhafaza edilmesi İngiltere için son derece elzemdi. Diyarbakır konsolosluğun açılış sürecine dair iktisadi amillere bu nokta-i nazardan bakmak gerekirse bu hususta birkaç mühim girişim dikkat çekmektedir.

Bunlardan ilki, Dicle-Fırat nehirlerinin Basra Körfezi ile olan bağlantısıdır. İngilizler 1830'lardan itibaren Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde etüt çalışmalarını yapmaya başlamışlardı. Yapılan incelemeler sonunda bu nehirlerin taşımacılığa uygun olduğu kanaati hasıl olunca, Doğu Akdeniz-Dicle/Fırat ve Basra Körfezi üzerinden Hindistan'a ticaret projesi İngiliz hükümeti tarafından kabul edilmiştir. Mehmet Ali Paşa krizini fırsata çeviren İngiliz siyaseti, Osmanlı Devleti'nden bu nehirlerde seyr ü sefer yapma iznini koparmış ve Lynch Şirketi vasıtasıyla da Mezopotamya'nın nehir taşımacılığını tekellerine almışlardı⁷³. İkincisi, 1850'lerden itibaren İngilizler bu defa Akdeniz'i Basra'ya bağlayacak olan bir demir yolu projesine girişmişlerdi. Bu proje İskenderun Körfezi'nden Bağdat'a, Dicle-Fırat vadisinden Basra'ya ve oradan deniz yoluyla Hindistan'a uzanacak bir projeydi. Proje uygun bulunmuş ve 1856 yılında Sir William Andrew tarafından Fırat Vadisi Demiryolu Kumpanyası kurulmuştu⁷⁴.

⁷² Kocabaşoğlu, *a.g.m.*, s. 181.

⁷³ İlhan Ekinci, "Hamidiye Vapur İdaresi Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C. II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 445-446; a. mlf., "Osmanlı Devleti'nde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri", *Araştırmalar İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Yıl. 1, S. 2, (1999), s. 80-81; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Hamidiye Şirketi", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar), IRCICA Yayınları, İstanbul 1995, s. 166.

⁷⁴ Şenel, *a.g.m.*, s. 193.

Dolayısıyla gerek nehir taşımacılığı ve ticareti hususunda alınan izinler ve kurulan şirketler ve gerekse Akdeniz-Basra demir yolu hattı projeleri Diyarbakır'ı ve yakın çevresini İngiliz çıkarları için birinci derece öneme haiz bölgeler konumuna getiriyordu. Bu noktada göz ardı edilemeyecek son bir husus ise, bölgede İngiliz ticareti adına aracılık eden Ermeni simsarlardır. İngiltere'de dokunan pamuklu kumaşlar İran'a ve Orta Asya'ya 1840'lı yıllarda İngiltere'ye yerleşen Ermeniler vasıtasıyla sevk ediliyordu. İngiltere gerek ülkesindeki ve gerekse Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarında meskûn Ermenilere bu karşılıklı çıkar birliği sebebiyle de ilgi duyuyor ve iltimas sağlıyordu⁷⁵. Dolayısıyla bu sevkiyatın sağlıklı bir şekilde devamı, takibi ve himayesi için de İngiltere'nin bölgede bir mümessilinin olması icap ediyordu.

Dini Gerekçeler:

Fransız ve Ruslara nazaran İngilizlerin Osmanlı gayr-ı Müslimlerinden bir cemaatin himayesini üstlenme ve onlar vasıtasıyla Osmanlı iç işlerine müdahale etme hususunda biraz geç kaldıklarına, ancak yürütülen misyonerlik faaliyetleri ve siyasi baskılarla bu gecikmenin giderilerek Osmanlı ülkesinde "Protestan Milleti"nin İngilizlerce tesisi sürecine yukarıda değinmiştik. İngiliz milli menfaatleri gereği Protestan Milleti'nin oluşturulması, çoğaltılması, desteklenmesi ve gözetilip himaye edilmesi noktasında, Doğu Anadolu topraklarındaki Protestan misyonerleri ile İngiliz siyasetini bir araya getirecek olan kurum ise bölgede tesis edilecek olan İngiliz konsolosluklarıdır.

Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaasından umduğunu bulamayan Batılı kiliselerin misyonerlik faaliyeti olarak Doğu Hristiyanları üzerinde yoğunlaştıklarını görmekteyiz. Bu sayede misyonerler, kendi milli devletlerine Doğu Hristiyanları arasından doğal müttefikler devşirmekte ve Doğu'da nüfuz alanları yaratmaya çalışmaktadırlar⁷⁶. İngiltere'nin Diyarbakır konsolosluğunun açılışı dini temelli bir girişim olmamakla beraber, din ile siyasetin iç içe girdiği "Protestan milleti oluşturmak ve onların himayesi adı altında Osmanlı iç işlerine müdahale etmek suretiyle diğer emperyalist güçlerle bu noktada rekabette geri kalmama" siyasetinin bu konsolosluğun açılış sürecinde önemli bir payı olduğu inkâr edilemez.

Son olarak, pek çok hadisede görüleceği üzere İngiltere kendi çıkarları aleyhine cereyan eden büyük askeri ve siyasi gelişmelerden hemen sonra bir

⁷⁵ Mithat Sertoğlu, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 4, (Ocak 1968), s. 22; Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin...", s. 92.

⁷⁶ Mehmet Şimşek, "Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (Ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kerstin Tomenendal), C. 3, Diyarbakır Valiliği-Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2008, s. 788.

takım hamleler yapmak suretiyle aleyhine oluşan siyasi, askeri veya iktisadi durumu lehine çevirme çabası içerisine girmiştir. Napolyon'un Mısır işgali sonrası Bağdat Konsolosluğu'nun⁷⁷ ve 1828/29 Osmanlı-Rus Harbi sonrası Erzurum Konsolosluğu'nun açılması⁷⁸ buna birer örnektir. Hakeza İngiltere'nin Kırım Harbi sürecinde Diyarbakır Konsolosluğu'nu açma zarureti hissetmesi de buna benzer bir uygulamadır diyebiliriz. Bu savaş sürecinde bölgeyle ilgili gelişmeleri yakinen takip etme ve oluşabilecek yeni şartlara göre bölgeye yönelik yeni bir siyaset belirleme arzusu da elbette bu konsolosluğun açılış sürecindeki bir başka mühim etkidir diyebiliriz.

William Richard Holmes'ın Diyarbakır'a Gelişi ve Görevine Başlaması

Diyarbakır'a atanmadan önce Batum'da yardımcı konsolosluk görevi icra etmekte olduğu(1846-1852) anlaşılan⁷⁹ William Richard Holmes, İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından 23 Kasım 1852 tarihinde bu defa Diyarbakır konsolosu olarak atanmıştır⁸⁰. Ancak Holmes'ın yazışmalarından Diyarbakır'a gelmeden önce bir süreliğine Erzurum'da ikamet ettiğini görmekteyiz⁸¹. Holmes bu süre zarfında hem kendisine verilecek konsolosluk beratını beklemiş hem de Diyarbakır'da kalacak bir ev ayarlamaya çalışmıştır⁸². İstanbul İngiliz Büyükelçiliği ile 2 Eylül 1853 tarihinde Erzurum'dan yapmış olduğu

⁷⁷ Malcolm E. Yapp, "Establishment of the East India Residency at Baghdad, 1798-1806", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 30, No. 2, Fiftieth Anniversary Volume, (1967), pp. 323-336.

⁷⁸ İngiltere'nin Erzurum konsolosluğuna 27 Nisan 1836'da James Brant atanmıştır. Bkz. *The Foreign Office List*, London 1852, p. 21; *The London Gazette*, (3 May 1836), Issue. 19379, p. 788.

⁷⁹ *The Foreign Office List for 1852*, Printed by Harrison and Son, London 1852, p. 21; "Mr. W.R. Holmes was appointed Vice-Consul at Batoom, March 1846 and Consul at Diarbekir, November 23, 1852" bkz. *The Foreign Office List For 1853*, Printed by Harrison and Son, London 1853, p. 37. "Batum İskelesi'ne konsolos tayin dilen William Richard Holmes'a beratı ali verilmesine" bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Düvel-i Ecnebiyye Evrakı (A. DVN. DVE), 5C/99, 11 Mayıs 1846 (15 Ca. 1262).

⁸⁰ *The Foreign Office List For 1853*, Printed by Harrison and Son, London 1853, p. 27, 37; "Foreign Office, 23 November 1852, The Queen has also been graciously pleased to appoint William R. Holmes, Esq. now British Vice-Consul at Batoom, to be Her Majesty's Consul at Diarbekir" bkz. *The Edinburgh Gazette*, (26 November 1852), Issue, 6233, p. 1026.

⁸¹ Holmes'ın Diyarbakır'a gelmeden önce Erzurum'dan yapmış olduğu ilk ve son tarihli yazışmalar için bkz. The National Archives(TNA) Foreign Office(FO), 195/459, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (25 Haziran 1853) – Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (15 Eylül 1854).

⁸² TNA. FO. 78/1109, No.36, s. 275, Holmes'tan Earl of Clarendon'a (6 Eylül 1855).

yazışmasında Holmes, Sultan'ın kendisine Diyarbakır konsolosluğunu açma yetkisini veren konsolosluk beratı ile Diyarbakır Valisine hitaben yazılmış bir fermanı aldığını belirtmektedir⁸³.

Elbette William Richard Holmes'ın sadece İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından Diyarbakır'a konsolos olarak atanmış olması yetmiyor, bunun Osmanlı Devleti'nin ilgili makamlarınca da kabul ve tasdik edilmesi icap ediyordu. İstanbul İngiliz Büyükelçiliği vasıtasıyla konunun Osmanlı makamlarına arz edilmesi üzerine William Richard Holmes Ocak/Şubat 1853 tarihinde (Rebiülahir 1269) Diyarbakır konsolosu olarak tayin edilmiş, kendisine herhangi bir müdahale de bulunulmaması için nişan-ı berat-ı alisi ve emr-i zabt-ı şerifi ile birlikte Diyarbakır Valisi ve Amid kazası naibine hüküm verilmiştir⁸⁴. Richard Holmes kendisinin Osmanlı makamlarınca da Diyarbakır İngiliz konsolosu olarak kabulü ve tasdikinin ardından Erzurum'dan ayrılarak 28 Ekim 1854 tarihinde Diyarbakır'a gelmiştir⁸⁵.

Holmes İstanbul büyükelçiliği ile yapmış olduğu 4 Kasım 1854 tarihli yazışmada 28 Ekim 1854 tarihinde Diyarbakır'a geldiğini, Diyarbakır Valisi Hamdi Paşa tarafından gayet dostane ve samimi bir şekilde karşılandığını belirtmektedir. Holmes Vali Paşanın bu davranışının konsolosluğun açılışında son derece etkili ve memnuniyet verici bir tavır olduğunu ifade etmektedir. Kendisinin de aynı şekilde Vali hazretlerine saygılarını sunduğunu belirten Holmes, birkaç gün sonra Vali Paşa hazretlerinin kendisini ziyarete geldiğini, onun ardından vilayette görevli tüm büyük memurların ve Diyarbakır eşrafının da kendisini ziyaret ederek tebriklerini ilettiklerini belirtmektedir. Holmes yazısının devamında kasabayla ilgili istatistiki bilgiler, kaynaklar ve diğer konularda Büyükelçi hazretlerini memnun edici bilgiler verebilmesi için birkaç ayın daha geçmesi gerektiğini belirtmektedir. Holmes, Diyarbakır'a gelmesi, karşılanması ve Diyarbakır konsolosluğunun açılış ilanını haber vermekte geciktiğini belirterek, İngiltere'nin Diyarbakır konsolosu sıfatıyla kaleme aldığı bu ilk gönderisini Büyükelçiden kendisini bağışlamasını rica ederek sonlandırmaktadır⁸⁶.

⁸³ TNA. FO. 195/459, W.R. Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (2 Eylül 1853);

⁸⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mühimme Evrakı (A. DVN. MHM) 10/19. Lef 1, 2, 3, Ocak-Şubat 1853 (R. 1269); BOA. A. DVN. MHM. 10/42., Ocak-Şubat 1853 (R. 1269); Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsafî Düvel-i Ecnebiyye Defteri(A. DVNS. DVE. d. 40/6., Hüküm 25/26. W. Richard Holmes'ın konsolosluk beratı ve hükümleri için bkz. Ek-1, 2 ve Ek-3.

⁸⁵ TNA. FO. 78/1017, No. 1, s. 261-62, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 4 Kasım 1854; TNA. FO. 195/459, No. 1, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 4 Kasım 1854.

⁸⁶ TNA. FO. 195/459, No. 1, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e 4 Kasım 1854; TNA. FO. 78/1017, No. 1, s. 261-262, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 4 Kasım 1854. William Richard Holmes'ın Diyarbakır'a gelişini ve İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nun kurulduğunu ilan eden bu belge için bkz. Ek-4.

Diyarbakır Konsolosluğu'nun Resmi Açılış Töreni / 25 Kasım 1854

W. Richard Holmes 6 Aralık 1854'te İngiltere Dışişleri Bakanlığına⁸⁷ ve İstanbul İngiliz Büyükelçiliğine göndermiş olduğu yazısında⁸⁸ 25 Kasım 1854 günü İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nun görkemli bir tören düzenlenmek suretiyle resmen açıldığını ve İngiliz bayrağının ilk defa göndere çekildiğini belirtmektedir. Konsolosluğun açılış töreninde bayrak göğe çekilirken 21 pare top atışı ile⁸⁹ selam duruşu yapıldığını dile getiren Holmes, vilayet yetkilileri ve halkın da katılımıyla tüm törenin son derece huzurlu ve memnuniyet verici bir şekilde gerçekleştiğini belirtmektedir. Konsolosluğun bu ihtişamlı resmi açılış töreni Diyarbakır valisi tarafından Hariciye Nezaretine bildirilmiş⁹⁰ Osmanlı makamlarınca da memnuniyetle karşılanmış ve takdir edilmiştir⁹¹.

W. R. Holmes, 12 Ocak 1860 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından bu defa Bosna Konsolosluğu'na atanmıştır⁹². Ancak kendisi Mayıs ayına kadar yaklaşık beş ay daha Diyarbakır'da kalmak suretiyle konsolosluk görevini sürdürmüş olup, yeni görevine başlamak üzere 11 Mayıs 1860 tarihinde Diyarbakır'dan ayrılmıştır⁹³. Yerine 18 Haziran 1860 tarihinde John George Taylor atanmıştır⁹⁴.

⁸⁷ TNA. FO. 78/1017, No. 3, s. 265, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 6 Aralık 1854.

⁸⁸ TNA. FO. 195/459, No. 3, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 6 Aralık 1854. Konsolosluğun resmi açılış törenini ihtiva eden bu belge için bkz. Ek-5.

⁸⁹ Konsolosluğun resmi açılış töreni ve bayrağın göndere çekilişi esnasında top atışı yapılması emri daha önce Diyarbakır valisine verilmiştir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Mektubi (HR. MKT.) 62/71., 18 Ağustos 1853(13 Za. 1269).

⁹⁰ BOA. HR. MKT. 98/18, lef. 2, 3 Aralık 1853(12 Ra. 1271).

⁹¹ BOA. HR. MKT. 98/18, lef. 1, 4 Ocak 1855(14 R. 1271).

⁹² The Foreign Office List For 1861, Formerly Green & Ward's, London 1861, pp. 17, 40, 95; "Foreing Office, January 12, 1860, The Queen has been graciously pleased to appoint William Richard Holmes, Esq., now Her Majesty's Consul at Diarbekir, to be Her Majesty's Consul in Bosnia. Bkz. The London Gazette, (20 January 1860), İssue, 22347, p. 177; The Edinburg Gazette(24 January 1860), İssue, 6982, p. 86; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Hariciye (C. HR.), 41/2023, 8 Nisan 1860 (17 N. 1276).

⁹³ "I have the honor to inform your Lordship that I leave Diarbekir on my way to Bosna Serai tomorrow". Bkz. TNA. FO. 78/1535, No. 20, s. 311-312. Holmes'tan Lord John Russell'a 10 Mayıs 1860.

⁹⁴ J. George Taylor'ın kısa özgeçmişi ve ataması için bkz. The Foreign Office List For 1860, Formerly Green & Ward's, London 1860, p. 136; The Foreign Office List For 1861, Formerly Green & Ward's, London 1861, p. 18.

William Richard Holmes'ın Diyarbakır Vilayetine Dair Gözlem, Rapor Ve Değerlendirmeleri

1854-1855 Dönemi:

Holmes göreve başladıktan kısa bir süre sonra gerek İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na ve gerekse İstanbul İngiliz Büyükelçiliği'ne bölgede cereyan eden hadiselerle dair raporlar göndermeye başlamıştır. Göreve başlamasından 1855 yılına kadar yani Kasım-Aralık 1854 sürecinde kaleme almış olduğu raporlarda en dikkat çekici mesele bölgede meydana gelen Yazdan Şir Bey isyanıdır. Holmes bu kısa süre içerisinde bu konuya dair yaklaşık 7 adet rapor kaleme alarak bunları büyükelçilik ve dışişleri bakanlığıyla paylaşmıştır⁹⁵. Holmes bu konuda kaleme almış olduğu 11 Aralık 1854 tarihli kapsamlı bir raporda, Şir Bey'in Cizre ve Siirt valiliklerini istediğini, bunun garanti edilmesi halinde vergileri ödeyeceğini, savaş dolayısıyla (Kırım Savaşı kastediliyor) asker yardımında bulunacağını ve bölgedeki huzursuzluğa son vereceğini ileri sürdüğünü belirtmektedir. Şir Bey'in aksi halde tüm bölgeyi isyana sevk edeceği tehdidinde bulunduğunu ifade eden Holmes, Şir Bey'in en kötü ihtimalde Araplara sığınabileceğini (bölgedeki bedevi Araplara, Şammar veya Anaze) veya Rusya ya da İran'a kaçabileceğini dile getirdiğini ileri sürmektedir⁹⁶.

Bu hadisede bölgedeki Türk idaresinin çok dar bir bakış açısıyla meseleye yaklaştığını dile getiren Holmes, Kars'taki ordu için çokta ehemmiyeti olmayan birkaç taburun Diyarbakır'da konuşlandırılması halinde bu isyanın asla bu noktaya gelmeyeceğini savunmaktadır⁹⁷. Raporunun son kısmında Holmes, bu hadisenin isyancıları teşvik etmek noktasında çok kötü bir örnek olduğunu dile getirerek, şu hale düşmektense Şir Bey'in çok etkili olduğu bölgeleri onun idaresine bırakmanın daha iyi olacağı değerlendirilmesinde bulunmaktadır. Holmes, hükümet tarafından bölgeye yerleştirilen kaymakam ve müdürlerin bölgenin acemisi ve yabancı olarak Kürt halkı üzerinde herhangi bir tesirlerinin olmadığını ve sadece başka bir memurla yer değiştirmeden önce devşirebildikleri kadar para biriktirmenin peşinde olduklarını belirtmektedir. Elbette bu durumun ilk fırsatta isyana sebebiyet verdiğini belirten Holmes, diğer

⁹⁵ TNA. FO. 78/1017, No. 4, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 11 Aralık 1854, No. 6, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 27 Aralık 1854; TNA. FO. 195/459, No. 2, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 17 Kasım 1854, No. 5, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 6 Aralık 1854, No. 6, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 11 Aralık 1854, No. 8, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 19 Aralık 1854, No. 9, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 27 Aralık 1854.

⁹⁶ TNA. FO. 78/1017, No. 4, s. 267-268, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 11 Aralık 1854.

⁹⁷ TNA. FO. 78/1017, No. 4, s. 268, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 11 Aralık 1854.

ayaklanmalarla beraber bunların hükümeti zora soktuğunu dile getirerek raporunu sonlandırmaktadır⁹⁸.

Holmes'in 1855 yılına ait yazışmalarının ilk altı aylık kısmında yoğunluğu Şir Bey isyanı ve isyanın bastırılmasına yönelik bölgede yürütülen faaliyetler oluşturmaktadır. Bununla beraber isyanın bölgede yarattığı olumsuzluk ve Şir Bey'in isyan sırasında yaptığı kısımlarda söz konusu yazışmalarda dile getirilmektedir⁹⁹. Bu konuda özellikle Yezdan Şir Bey'in bölgede görevli İngiliz General William'a teslimi ile isyanın sona ermesinin ardından Holmes tarafından kaleme alınan 1 Haziran 1855 tarihli rapor, isyanın genel bir değerlendirilmesi ve Şir Bey'in bölgede yaptığı kısımları dile getirmektedir¹⁰⁰.

Bu dönemde dikkat çeken bir diğer yoğun yazışma trafiği dini konular üzerindedir. Holmes'in Diyarbakır'da göreve başlamasından sonra dini meseleleri ihtiva eden ilk raporu 23 Aralık 1854 tarihli olup Hani'de meskûn Protestanlara dairedir¹⁰¹. Ancak rapor içeriği sebebiyle oldukça ilginçtir. Zira raporda Hani'deki Protestanların orada meskûn Ermeniler tarafından eziyet gördükleri dile getirilmektedir. Holmes'a göre Ermeniler Hani'nin Müslüman müdürü tarafından kışkırtılıp cesaretlendirilmişlerdir. Holmes gerek Hani müdürü ve gerekse oradaki Ermenilerin ileri gelenleri ile bu konuda yaptığı görüşmede onların bu iddiaların çoğunu elbette reddettiklerini, ancak bu konudaki malumatının şüphe edilmeyecek kadar sağlam olduğunu dile getirmektedir. Sonuç olarak Holmes, şayet onların kendisine böyle bir şeyin bir daha tekrarlanmayacağına dair söz vermeleri halinde bu konuda onlar hakkında şikâyetçi olmayacağını belirtmiş ve onlarda bu konuda Holmes'a söz vermişlerdir¹⁰². Holmes daha sonra Ermenilerin zulmüne uğrayan Protestanlar ile de görüşüp, meselenin aslını öğrendikten sonra onları teselli ederek gelecekte böyle bir şey yaşamayacaklarına dair söz aldığını ve gündelik hayatlarına dönmelerini tavsiye eder. Ancak aradan bir hafta geçmeden benzer hadiselerin devam ettiğini işiten Holmes hiç vakit kaybetmeden bu gibi meselelerde tavizsiz olduğunu işittiği Diyarbakır valisine durumu arz ederek, öncekilerle birlikte Hani'de cereyan eden tüm hadiseleri Paşa'ya iletir ve derhal Hani müdürünün azledilmesini, orada Protestanlara zulmedenlerin tutuklanmasını rica eder¹⁰³.

⁹⁸ TNA. FO. 78/1017, No. 4, s. 269, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 11 Aralık 1854.

⁹⁹ Ocak-Haziran 1855 arasında bu isyanın seyrine dair bkz. TNA. FO. 195/459, No. 1-3-4-5-8-9-10-14-28-31; TNA. FO. 78/1109, No. 1-2-4-7-8-22.

¹⁰⁰ TNA. FO. 78/1109, No. 22, s. 119-125, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 1 Haziran 1855.

¹⁰¹ TNA. FO. 78/1017, No. 5, s. 279-281, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 23 Aralık 1854.

¹⁰² TNA. FO. 78/1017, No. 5, s. 279-280, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 23 Aralık 1854.

¹⁰³ TNA. FO. 78/1017, No. 5, s. 281, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 23 Aralık 1854.

Holmes oraya görevlendirilen müdürün uygun biri olmadığını ancak muhtemelen Paşa'nın kesesini doldurmakla görevli hazır bir hizmetkâr olduğunu belirtmektedir. Holmes bu konuya dair raporunun sonunda önerileri doğrultusunda Vali Paşa'nın biraz tereddüt ve gecikmeden sonra müdürü yargılamaya karar verdiğini bildirmektedir. İşin tuhafı Holmes söz konusu müdürün aslında bölgede Protestanlara dost biri olarak bilindiğini ve Hani'nin diğer sakinlerince de sevildiğini ifade etmektedir¹⁰⁴.

Bu gibi dini meselelere ve özellikle bölgede bulunan Protestanlara dair rapor ve yazışmalar sadece 1854-55 yılı içerisinde değil, fakat Holmes'ın Diyarbakır konsolosluğu görevi boyunca sıkça rastlanan belgeler arasındadır. Burada örnek olarak paylaştığımız hadisede Ermenilerin Protestanlara eziyeti dile getirilmiş olmakla beraber, diğer raporlarda bölgede görevli Protestan İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin durumuna dair yazışmalar kaleme alınmıştır. Holmes bu gibi meselelere dair yazışmalarında tabi olarak bölgedeki Protestan unsurların yaşadıkları sıkıntıları büyükelçilik ve dışişleri bakanlıkları nezdinde sıklıkla dile getirmek suretiyle Diyarbakır başta olmak üzere bölgedeki Osmanlı makamları üzerinde baskı ve yaptırım tesis etmeye çalışmıştır¹⁰⁵.

W. R. Holmes'ın bu dönem raporlarında en dikkat çekici bir diğer husus ise muhtemelen Şir Bey isyanının da tesiriyle Diyarbakır'da askeri garnizonun bulunmaması ve bunun doğurduğu/doğuracağı sıkıntılara dair değerlendirmeleridir. Holmes, İngiliz Büyükelçiliği'ne yazmış olduğu 29 Haziran 1855 tarihli bir raporunda¹⁰⁶ Bağdat'tan gelerek Diyarbakır'da konuşlanan dört tabur askerin gelen emir üzerine Kars'a gönderildiğini belirtmektedir. Holmes, Kavaklı Mehmet Paşa komutasındaki bu birliğin Şir Bey isyanına müdahale etmek, vergi ve asker toplamak için Diyarbakır'da konuşlandırıldığı belirterek bu birliğin buradan çekilmesinin anarşiye ortam hazırlayacağını savunmaktadır. Bu konuda Diyarbakır Valisi İzzet Paşa ile yapmış olduğu mülakata değinen Holmes, Şir Bey galesinden kurtulduğu için şükretmekle birlikte Paşa'nın kendisini oldukça endişeli hissettiğini, bu bölgede hazırlıklarını çoktan yapmış uygun bir fırsat kollayan yirmi tane Şir Bey daha olduğunu söylediğini belirtmektedir.

Bu konuda Holmes, "Gerçek şu ki, yeterli askeri güce daima ihtiyaç duyulması nedeniyle buradaki yerel idare neredeyse tamamen güçsüzdür. Vergiler toplanamaz, en ufak aşiret liderleri dahi aklına eseni yapar ve böylece burası hızla felakete sürüklenir" demektedir. Holmes bu vilayetin, birisi

¹⁰⁴ TNA. FO. 78/1017, No. 5, s. 281, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 23 Aralık 1854.

¹⁰⁵ 1854-55 sürecinde kaleme alınan diğer birkaç dini mahiyetli rapor için bkz. TNA. FO. 195/459, No. 7-12-13-16-18-33, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e; TNA. FO. 78/1109, No. 12-14-18-23, Holmes'tan Earl of Clarendon'a.

¹⁰⁶ TNA. FO. 195/459, No. 24, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 29 Haziran 1855.

merkezde, birisi Siirt'te, birisi Mardin'de ve bir diğèerinin de Cizre'de konuşlanması koşuluyla dört askeri tabura ihtiyacı olduğunu dile getirmektedir.

Holmes raporunun sonunda Kırım Savaşını kastederek, hükümetin savaş başladığından beri tüm dikkatini Kars'taki askeri birliğin güçlü tutulmasına yoğunlaştırdığına dikkat çekerek, iç bölgelerin güvenliğinin tamamen ihmal edildiğini ve bu nedenle de sadece Diyarbakır ve çevresinin değil az veya çok tüm Anadolu'nun anarşi ve güvensizlik içerisinde olduğunu dile getirmektedir. Holmes bu ve buna benzer gelişmelere dair kaleme aldığı askeri içerikli raporların hemen hemen tamamında, Diyarbakır Paşalığının askeri garnizon eksikliği ve bunun neden olduğu yönetim ve otorite zafiyetlerine dikkat çekmiştir¹⁰⁷. Hakeza Kırım Harbi nedeniyle müttefik devletlerin bir takım askeri ihtiyaçlarının karşılanması için bölge vilayetlerinden ve valilerden bazı taleplerde bulunduğu Holmes'ın raporlarına yansımıştır¹⁰⁸.

1856-1857 Dönemi:

Bu dönemde Diyarbakır ve çevresine kısmen de olsa bir sükûnet halinin hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Elbette bir takım huzursuzluklar söz konusu olmakla beraber, Şir Bey isyanının ve buna ilaveten Kırım Harbi'nin de bu dönemde sona ermiş olması bölgedeki siyasi, askeri, toplumsal ve iktisadi kargaşayı bir nebze de olsa azaltmıştır. Bu dönemde W. Richard Holmes'ın İngiliz makamları ile yapmış olduğu yazışmaların içerik olarak çeşitlenmesinde de bunun etkileri görülmektedir. Bölgeye dair kaleme alınan raporların bu dönemde daha kapsamlı ve ayrıntılı olduğu dikkat çekmektedir.

Dini ve askeri meselelere dair yazışmalar bu dönemde de göze çarpmakla birlikte¹⁰⁹ vilayet idaresi¹¹⁰, Tanzimat ve Islahat reformlarına dair

¹⁰⁷ Bu konuda bkz. TNA. FO. 195/459, No. 26, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 5 Temmuz 1855; No. 29, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 17 Temmuz 1855; No. 35, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 30 Temmuz 1855.

¹⁰⁸ TNA. FO. 78/1109, No. 6, s. 49-50, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 3 Mart 1855; No. 10, s. 59-60, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 16 Mart 1855; No. 16, s. 75-76, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 30 Mart 1855; No. 26, s. 141-146, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 6 Temmuz 1855.

¹⁰⁹ Vilayet idaresi ve bölge Hristiyanlarının durumuna dair kapsamlı rapor için bkz. TNA. FO. 195/459, No. 12-14, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 18 Nisan 1856; TNA. FO. 78/1212, No. 14, s. 77-91, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 7 Nisan 1856. Askeri meselelere dair bkz. TNA. FO. 195/459, No. 6 (1 Mart 1856); No. 7 (11 Mart 1856); No. 11 (11 Nisan 1856); No. 3 (15 Ocak 1857); No. 11 (9 Mart 1857); TNA. FO. 78/1212, No. 9, s. 63-68 (14 Mart 1856); No. 19, s. 106-107 (26 Nisan 1856); No. 45, s. 204-205 (30 Ekim 1856).

değerlendirmeler¹¹¹, Hristiyan cemaatlerin kendi aralarındaki çekişme ve rekabetle birlikte Müslümanlarla yaşanan çatışmalar¹¹² da bu dönemin yazışmalarında sıklıkla rastlanan konu başlıklarıdır. Bunlara ilaveten Diyarbakır ve çevresine dair çok kapsamlı ve ayrıntılı hazırlanmış idari ve özellikle ticari raporlar dikkat çekicidir¹¹³. Bölgedeki Osmanlı idarecilerinin kendi aralarında ve Holmes'ın bölgedeki Osmanlı memurlarıyla yaşadığı anlaşmazlıklar da dönem raporlarında sıklıkla görülmektedir¹¹⁴. Holmes'ın çok ayrıntıya girmemekle beraber hayret ederek verdiği bir diğer ilginç rapor ise Diyarbakır'da alenen kadın ve erkek köle ticaretinin yapıldığı ile ilgilidir¹¹⁵.

Bu dönem Diyarbakır'ı için Holmes tarafında kaleme alınmış çok önemli bir rapordan burada ayrıca bahsetmek gerekir. Söz konusu rapor kapsam ve içerik bakımında son derece mühim iktisadi, idari, siyasi, askeri, dini, etnik ve sair bilgiler, istatistikî veriler ve genel değerlendirmeler ihtiva etmektedir. Bu rapor hem İstanbul İngiliz Büyükelçiliği ve hem de İngiltere Dışişleri Bakanlığı ile paylaşılmış olduğundan iki ayrı fonda karşımıza çıkmaktadır¹¹⁶. Rapor 31 Mart 1857 tarihli olup, Holmes'ın bu tarihe kadar vilayet hakkında kaleme aldığı en kapsamlı rapordur. Yaklaşık 116 sayfalık bu raporda Holmes, bölgenin nüfusu, idaresi, dini ve etnik kimliği, üretim ve tüketim değerleri, ithalat ve ihracat durumunu ele almış ve raporun son kısımlarında da bu bilgileri istatistikî veri tablolarıyla desteklemiştir.

¹¹⁰ TNA. FO. 195/459, No. 15 (24 Nisan 1856); No. 19 (2 Mayıs 1856); No. 4 (15 Ocak 1857); No. 12 (8 Nisan 1857); TNA. FO. 78/1212, No. 6 (22 Şubat 1856), s. 40-45; No. 17-18 (26 Nisan 1856), s. 98-105.

¹¹¹ TNA. FO. 78/1212, No. 10 (14 Mart 1856), s. 69; No. 11 (1 Nisan 1856), s. 71-72; No. 14 (7 Nisan 1856), s. 77-91.

¹¹² TNA. FO. 195/459, No. 33 (8 Eylül 1856); No. 36 (25 Eylül 1856); No. 9-10 (5/9 Mart 1857); No. 14-18 (15/27 Nisan 1857); TNA. FO. 78/1212, No. 52 (18 Kasım 1856); TNA. FO. 78/1306, No. 7 (20 Şubat 1857), s. 110-115.

¹¹³ TNA. FO. 195/459, No. 24 (16 Temmuz 1856); No. 10 (5 Mart 1857); No. 13 (14 Nisan 1857); TNA. FO. 78/1212, No. 6 (22 Şubat 1856), s. 40-45; No. 51 (17 Kasım 1856), s. 214-218; TNA. FO. 78/1306, No. 6 (31 Mart 1857), s. 127-217.

¹¹⁴ Vali, Defterdar ve İl Meclisi arasındaki çekişme ve uyuşmazlıklar için bkz. TNA. FO. 195/459, No. 3 (15 Şubat 1856); No. 16 (24 Nisan 1856); No. 28 (26 Temmuz 1856); Holmes ile Osmanlı makamları arasındaki uyuşmazlıklar için bkz. TNA. FO. 78/1212, No. 18 (26 Nisan 1856); No. 31 (26 Temmuz 1856).

¹¹⁵ Eskisi kadar olmasa da kadın ve erkek köle ticaretinin Diyarbakır'da hala devam ettiğine dair bkz. TNA. FO. 195/459, No. 43, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (17 Kasım 1856); No. 1, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (20 Ocak 1857), No. 2, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (25 Haziran 1857); TNA. FO. 78/1212, No. 50, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (17 Kasım 1856).

¹¹⁶ TNA. FO. 78/1306, No. 6, s. 127-217, Holmes'tan Earl of Clarendon'a (31 Mart 1857); TNA. FO. 195/459, No. 13, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (14 Nisan 1857).

1858-1860 Dönemi:

W.R. Holmes'ın bu döneme ait rapor ve yazışmalarda en dikkat çeken hususlar, Diyarbakır Vilayetinin aşırı vergi borcu nedeniyle merkezden müfettiş atanarak vergi gelirlerinin sıkı takibe alınması ve bunun vilayette doğurduğu sıkıntılardır¹¹⁷. Diğer bir husus bölgedeki gayr-ı Müslim cemaatler arasında yaşanan çatışma ve huzursuzluklardır. Bu noktada özellikle diğer Hristiyan mezheplerine mensup kişilerce Protestanlara yönelik saldırılar Holmes'ın yazışmalarına sıkça yansımıştır¹¹⁸. İstanbul-Basra telgraf hattına dair gelişmeler¹¹⁹, Şammar ve Anaze aşiretlerinin yağma ve saldırıları hakkında rapor¹²⁰ ve yazışmalar bu dönemin dikkat çeken diğer meseleleridir. Son olarak bu dönemde üçer aylık süreler halinde vilayete dair verilen genel değerlendirme raporları da oldukça önemlidir¹²¹.

Bu arada 5 Mayıs 1857 – 8 Ekim 1858 tarihleri arasında Holmes İngiltere'ye gitmek suretiyle uzun süreli bir izin(yaklaşık 16 ay) kullanmış olup, yerine konsolosluk kâtibi W. A. Maltass vekâlet etmiştir¹²². Maltass'ın, Holmes kadar meselelere müdahil olmadığı ve pek çok konuda Holmes'ı referans göstererek kendisinden beklenen bilgileri vermediği görülmektedir. Dolayısıyla bu dönemin rapor ve yazışma yoğunluğunun bundan mütevellit daha mütevazı olduğu görülecektir. 4 Nisan 1860'ta kendisinin Bosna konsolosluğuna atandığını öğrenen Holmes¹²³, 10 Mayıs 1860 tarihinde Diyarbakır'dan kaleme aldığı son yazısında “yarın, yani 11 Mayıs 1860 günü, Diyarbakır'dan ayrılacağını” dile getirmiştir¹²⁴.

Sonuç

Diyarbakır ve çevresi geçmişte olduğu gibi bugün de kıymetli ve yarın da kıymetli olacak bir coğrafyadır. Yukarıda da izah edilmeye çalışıldığı üzere, diğer Batılı devletler gibi İngiltere'nin de bölgeyle münasebeti tamamen kendi milli

¹¹⁷ TNA. FO. 78/1453, No. 5, s. 24-25; No. 12, s. 38-40; No. 13, s. 42-45.

¹¹⁸ TNA. FO. 78/1396, No. 5, s. 342-346; TNA. FO 78/1453, No. 4, s. 20-22;

¹¹⁹ TNA. FO. 78/1306, No. 8, s. 351-352; No. 15, 365-370; TNA. FO 78/1453, No. 2, s. 10-14; No. 19, s. 124-125; No. 44, s. 223-226.

¹²⁰ TNA. FO. 78/1396, No. 12, s. 359-360; TNA. FO 78/1453, No. 33-34, s. 182-195.

¹²¹ TNA. FO. 78/1453, No. 24, s. 138-153, Holmes'tan The Earl of Malmesbury'ye (14 Temmuz 1859); TNA. FO. 78/1453, No. 39, s. 204-211, Holmes'tan Lord John Russell'a (5 Ekim 1859).

¹²² TNA. FO. 78/1306, No. 8, s. 253, Holmes'tan Earl of Clarendon'a (7 Mayıs 1857); TNA. FO 78/1396, No. 13, s. 361, Holmes'tan The Earl of Malmesbury'ye (15 Ekim 1858).

¹²³ TNA. FO. 78/1535, No. 17, s. 309-310, Holmes'tan Lord John Russell'a (4 Nisan 1860).

¹²⁴ TNA. FO. 78/1535, No. 20, s. 311-312, Holmes'tan Lord John Russell'a (10 Mayıs 1860).

menfaatleri gereğidir. Evvel zamanlardan beridir konsolos ve konsolosluklar bir ülkenin kendisine hedef seçtiği ülke ve bölgedeki gözleri, kulaklarıdır. Devletlerin medeni düsturlar çerçevesinde hedef ülkeye/ülkelere yerleştirdikleri bilgi, belge ve haber kaynaklarıdır.

İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nun açılış hikâyesi de bu çerçevede düşünülmelidir. W. R. Holmes'ın konsolosluğu dönemine ait yazışmaların ve raporların genel bir değerlendirmesini yaptığımız çalışmamızın son bölümünde de bu açıkça görülecektir. Holmes'ın kaleminden İngiliz Büyükelçiliğine ve Dışişleri Bakanlığına ulaşan Diyarbakır ve çevresine ait bilgiler basit, alade veya öylesine kaleme alınmış kayıtlar olmayıp, her birinin kendi içerisinde İngiliz siyaseti adına ehemmiyetli veriler olduğu görülecektir.

Konsolosların görev yaptıkları bölgelerde vuku bulan meselelere kendi dini, dünyevi, milli, siyasi ve kültürel değerleri ve görüşleri doğrultusunda yaklaşmış oldukları gerçeğinden dolayı, vermiş oldukları bilgiler ciddi bir ilmi tenkit süzgecinden geçirildikten sonra bir kıymeti harbiye tayinine ihtiyaç duysa da, özellikle bölgesel tarih çalışmalarında göz ardı edilemeyecek kıymetli kaynaklardır. Yukarıda az çok değerlendirmeye çalıştığımız İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu ve bu konsolosluğa ait kayıtlar da bu nokta-i nazardan büyük ehemmiyet arz etmektedir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsâfi Düvel-i Ecnebiyye Defteri, (A. DVNS. DVE. d.), 40/6, Hüküm 25/26, Ocak-Şubat 1853 (R. 1269).

Cevdet Hariciye, (C. HR.), 41/2023, 8 Nisan 1860 (17 N. 1276).

Hariciye Mektubi, (HR. MKT.), 62/71, 18 Ağustos 1853 (13 Za. 1269).

Hariciye Mektubi, (HR. MKT.), 98/18, lef. 1, 4, Ocak 1855 (14 R. 1271).

Hariciye Mektubi, (HR. MKT.), 98/18, lef. 2, 3 Aralık 1853 (12 Ra. 1271).

Sadaret Düvel-i Ecnebiyye Evrakı, (A. DVN. DVE.), 5C/99, 11 Mayıs 1846. (15 Ca. 1262)

Sadaret Mühimme Evrakı, (A. DVN. MHM.), 10/19, lef 1, 2, 3, Ocak-Şubat 1853 (R. 1269).

Sadaret Mühimme Evrakı, (A. DVN. MHM.), 10/42, Ocak-Şubat 1853 (R. 1269).

İngiliz Milli Arşivleri (The National Archives-TNA)

Foreign Office (FO.), 78/1017, No. 1-3-4-5-6.

Foreign Office (FO.), 78/1109, No. 1-2-4-6-7-8-10-12-14-16-18-22-23-26-36.

Foreign Office (FO.), 78/1212, No. 6-9-10-11-14-17-18-19-31-45-50-51-52-63-68.

Foreign Office (FO.), 78/1306, No. 6-7-8-15.

Foreign Office (FO.), 78/1396, No. 5-12-13.

Foreign Office (FO.), 78/1453, No. 2-4-5-12-13-19-24-33-34-39-44.

Foreign Office (FO.), 78/1535, No. 17-20.

Foreign Office (FO.), 195/459, No. 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14-15-16-18-19-24-26-28-29-31-33-35-36.

Gazeteler

The Edinburg Gazette, Issue. 6982, p. 86, (24 January 1860).

The Edinburg Gazette, Issue. 6233, p. 1026, (26 November 1852).

The London Gazette, Issue. 19379, p. 788, (3 May 1836).

The London Gazette, Issue. 22347, p. 177, (20 January 1860).

Birinci El Kaynaklar

Muahedat Mecmuası, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Muahedat Mecmuası, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

The Foreign Office List for 1852, Printed by Harrison and Son, London 1852.

The Foreign Office List For 1853, Printed by Harrison and Son, London 1853.

The Foreign Office List For 1853, Printed by Harrison and Son, London 1853.

The Foreign Office List For 1860, Formerly Green & Ward's, London 1860.

The Foreign Office List For 1861, Formerly Green & Ward's, London 1861.

Kitaplar

AĞAOĞLU, Ahmet, *İngiltere ve Hindistan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1929.

AKSAN, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri, 1700-1870*, (Çev. Gül Ç. Güven), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

AKSUN, Ziya Nur, *Dört Muşdarip Padişah*, (Yayına Hazırlayan; Erol Kılınç), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı-Mısır Meselesi 1831-1841*, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1988.

ANDERSON, M. Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923*, (Çev. İdil Eser), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010.

BAŞAK, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası(1830-1923)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

BAYUR, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi, C. III*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

BERKES, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016.

BİNARK, İsmet, *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2005.

BOZAN, Oktay, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları(1878-1920)*, Çizgi Kitabevi, Elazığ 2013.

CAWSTON, George, *The Early Chartered Companies (1296-1858)*, Publisher Edward Arnold, London 1896.

DEANE, Phyllis, *İlk Sanayi İnkılabı*, (Çev. Tefik Güran), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2000.

EPSTEİN, M., *The Early History Of The Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London 1908.

FAROQHI, Suraya, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

GORYANOF, Sergey, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, (Haz. Ali Ahmetbeyoğlu-İshak keskin), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, 7. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012.

- İRTEM, Süleyman Kani, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleştirme Tarihi*, Temel Yayınları, İstanbul 1999.
- KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi, C. I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- KENNEDY, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev. Birtane Karanakçı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2010.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- KODAMAN, Bayram, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.
- KÖSE, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması: Oluşumu-Tablolu-Tatbiki*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- KURAT, A. Nimet, *Türk-İngiliz İlişkilerinin Başlangıcı ve Gelişimi(1553-1610)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953.
- KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul 2012.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- ÖĞÜN, Tuncay, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizrelî İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.
- ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, 7. Baskı, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2012.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2012.
- , *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- PLATT, D.C.M., *The Cinderella Service British Consuls since 1825*, Longman Group Limited, London 1971.
- REFİK, Ahmet, *Türkler ve Kraliçe Elizabeth*, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat, İstanbul 1932.
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, 26. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2013.
- SKİLLİTER, S. A., *William Harborne and Trade With Turkey 1578-1582*, Oxford University Press, London 1977.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, 8. Basım, İstanbul 2010.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Milleti*, Yeni Matbaa, Ankara 1950.
- VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul 2005.
- WOOD, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, (Çev. Çiğdem Erkal İpek), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.

YELİSEYEVA, N. V., *Yakın Çağlar Tarihi*, (Çev. Özdemir İnce), Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul 2010.

Makale - Tezler

BAĞIŞ, Ali İhsan, “İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1999, s. 45-54.

BAŞER, Alper, “Kırım’da Rus Kolonizasyonu(1783-1850)”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, S. 24, (Kış 2010), s. 29-42.

BEYDİLLİ, Kemal, “Boğazlar Meselesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(TDVİA)*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 266-269.

BURİAN, Orhan, “Türk- İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,(AÜDTCF)*, C. IX, S. 1-2, (Mart-Haziran 1951), s. 1-17.

ÇATALBAŞ, Resul, “Diyarbakır’da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, (2013), s. 109-132.

ÇETİN, İsmigül, “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Ermeni Milliyetçiliğine Etkisi ve Gregoryen-Protestan Ermeni Çatışması”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, (Yay. Hazr. Metin Hülagü, Şakir Batmaz v.d), Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 457-475.

DERVİŞ, Leyla-DEVRIŞHEVA Khalida, “Çarlık Rusyası’nın Akdeniz Politikasının Arka Planı”, *Cedrus*, S. 3, (2015), s. 351-364.

EKİNCİ, İlhan, “Hamidiye Vapur İdaresi Fırat ve Dicle’de Osmanlı-İngiliz Rekabeti”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C. II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.445-461.

EKİNCİ, İlhan, “Osmanlı Devleti’nde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri”, *Araştırmalar İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Yıl. 1, S. 2, (1999), s. 67-90.

ERDAL, İbrahim, “Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşumunda Yabancı Devletlerin ve Yardım Kuruluşlarının Rolü”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, (Yay. Hazr. Metin Hülagü, Şakir Batmaz v.d), Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 343-358.

ERDEM, Mustafa, “Türkiye’de Azınlıklara Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ed. Ömer Faruk Harman), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 271-290.

ESER, Feridun, “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Devletlerin Rolü”, *Yeni Türkiye(Ermeni Meselesi Özel Sayısı-II)*, S. 61, (Eylül-Aralık 2014), s. 905-916.

FEYZİOĞLU, Hamiyet Sezer, “Mora İsyanı ve Yunanistan’ın Bağımsızlığı (1821–1829)”, *Osmanlı*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 87-93.

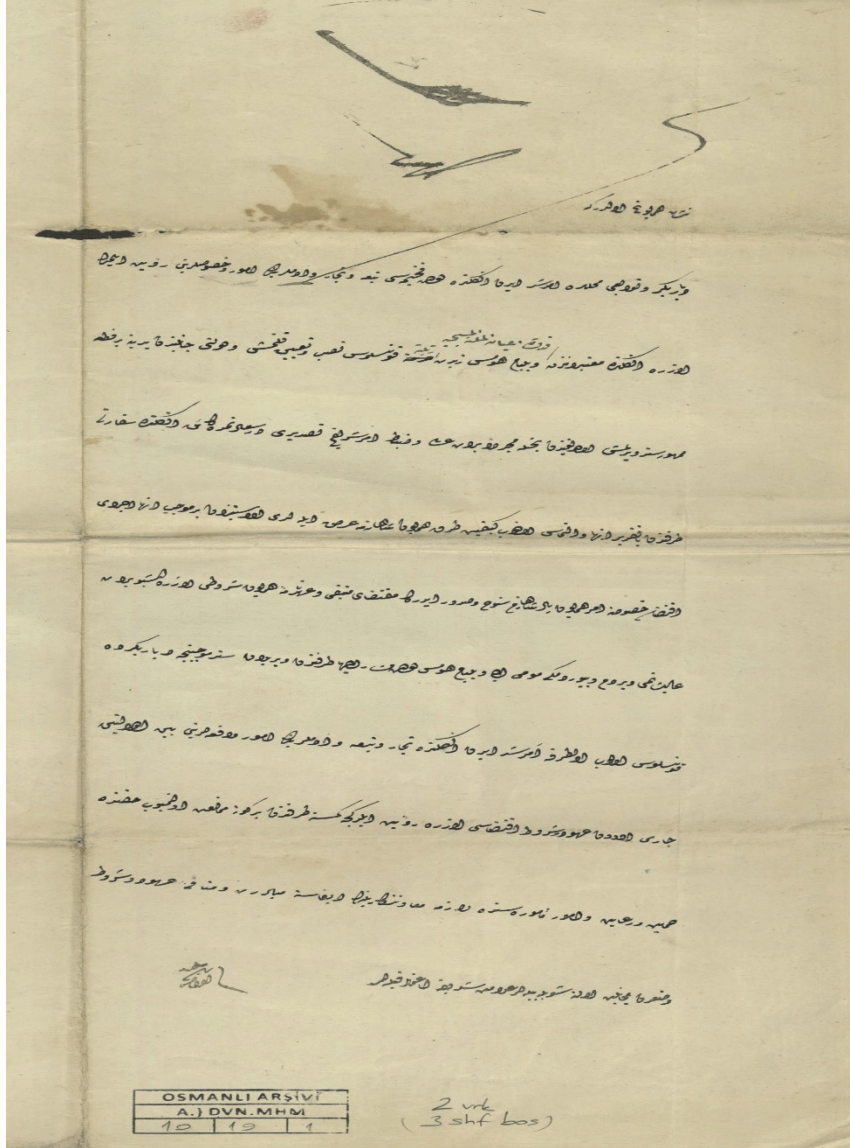
- HORNİKER, Arthur Leon, "William Harborne and Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations", *The Journal of Modern History*, Vol. 14, No. 3, (Eylül 1942), s. 289-316.
- HÜLAGU, M. Metin, "Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri(1441-1783)", *Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, TİKA, (Haziran 2004), s. 1-39.
- , " Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye", *E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, (2001), s. 57-94.
- İLTER, Erdal, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, S. 6, 1995, s.155-171.
- KILIÇ, Davut, " Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü(1828-1915)", *Türk Kültürü*, S. 461, (Eylül 2001), s. 535-548.
- , " XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 117, (Aralık 1998), s. 89-97.
- , "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi(1850-1896)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 147-159.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 179-187.
- KODAMAN, Timuçin, "Rusya-İngiltere ve Ermeni Meselesi", *Yeni Türkiye (Ermeni Meselesi Özel Sayısı-II)*, S. 61, (Eylül-Aralık 2014), s. 988-995.
- KOLOĞLU, Orhan, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ve Mısır Tehdidi", *Tarih ve Toplum*, S. 60, (Aralık 1988), s. 26-37.
- KURTCEPHE, İsrail-AKGÜL Suat, " Rusların Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, S. 6, s. 149-156.
- KUTLUOĞLU, Muhammed Hanifi, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 79-94.
- KUZUCU, Serhat, "Rusya Ahidname Defterine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Seyri", *Tarih Araştırmaları Dergisi(TAD)*, C. 35, S. 59, 2016, s. 63-83.
- KÜÇÜK, M. Alparslan, "Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 50, C. 2, (2009), s. 153-186.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Baltalimanı Muahedesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(TDVİA)*, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 38-40.

- , “Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Hamidiye Şirketi”, *Çağmı Yakalayan Osmanlı*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar), IRCICA Yayınları, İstanbul 1995, s.165-206.
- MUTLUÇAĞ, Hayri, “Tarihimizde Salih Münir Paşa Raporu: İngiltere’nin Ortadoğu ve Türkiye Hakkındaki Gizli Emelleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. V, S. 26, (Kasım 1969), s. 51-55.
- ÖRENÇ, Ali Fuat, “1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması”, *Tarih Dergisi*, S. 46, (İstanbul 2009), s. 37-84.
- ÖZDEM, Ali Gökçen, “Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C. X, S. 2, Elazığ 2016, s. 1-40.
- PAMUK, Şevket, “150. Yılında Baltalimanı Ticaret Antlaşması”, *Tarih ve Toplum*, S. 60, (Aralık 1988), s. 38-41.
- RODKEY, F. Stanley, “Lord Palmerston and Rejuvenation of Turkey, 1830-41, Part I, 1830-39”, *The Journal of Modern History*, Vol. 1, No. 4, (December 1929), s. 570-593.
- SARAY, Mehmet, “Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu(8-12 Ekim 1984)*, Erzurum 1984, s. 125-131.
- SARIKOYUNCU DEĞERLİ, Esra, “İngiltere’nin Doğu(Şark) Politikası (1882-1914)”, *Akademik Bakış*, S. 14, (Nisan-2008), s. 1-15.
- SARI GÜVEN, Melek, *Kürt-Ermeni İlişkileri(1828-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2012.
- SERTOĞLU, Mithat, “Türkiye’de Ermeni Meselesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 4, (Ocak 1968), s. 22-26.
- ŞAHİN, İsmail, “Utrecht’ten Tilsit’e İngiltere’nin Akdeniz Politikası”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 4, 2015, s. 838-859.
- ŞENEL, Şennur, “19. Yüzyılda İngiltere’nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri”, *Akademik Bakış*, C. 9, S. 18, (Yaz 2016), s.187-207.
- ŞİMŞEK, Mehmet, “Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, (Ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kerstin Tomenendal), C. 3, Diyarbakır Valiliği-Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2008, s. 783-807.
- TEMEL, Mehmet, “Ulusal Çıkar Politikası Açısından İngiltere’nin Osmanlı Devletine ve Millî Mücadeleye Bakışı”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, (1998), s.120-134.
- TOPRAK, Serap, “19. Yüzyıl Milliyetçilik Çıkmazında Rumlar”, *Yeni Türkiye Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-III*, S. 68, (Mart-Haziran 2015), s. 2841-2864.
- TOPSAKAL, İlyas, “Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 2, (Sonbahar 2016), s. 33-53.

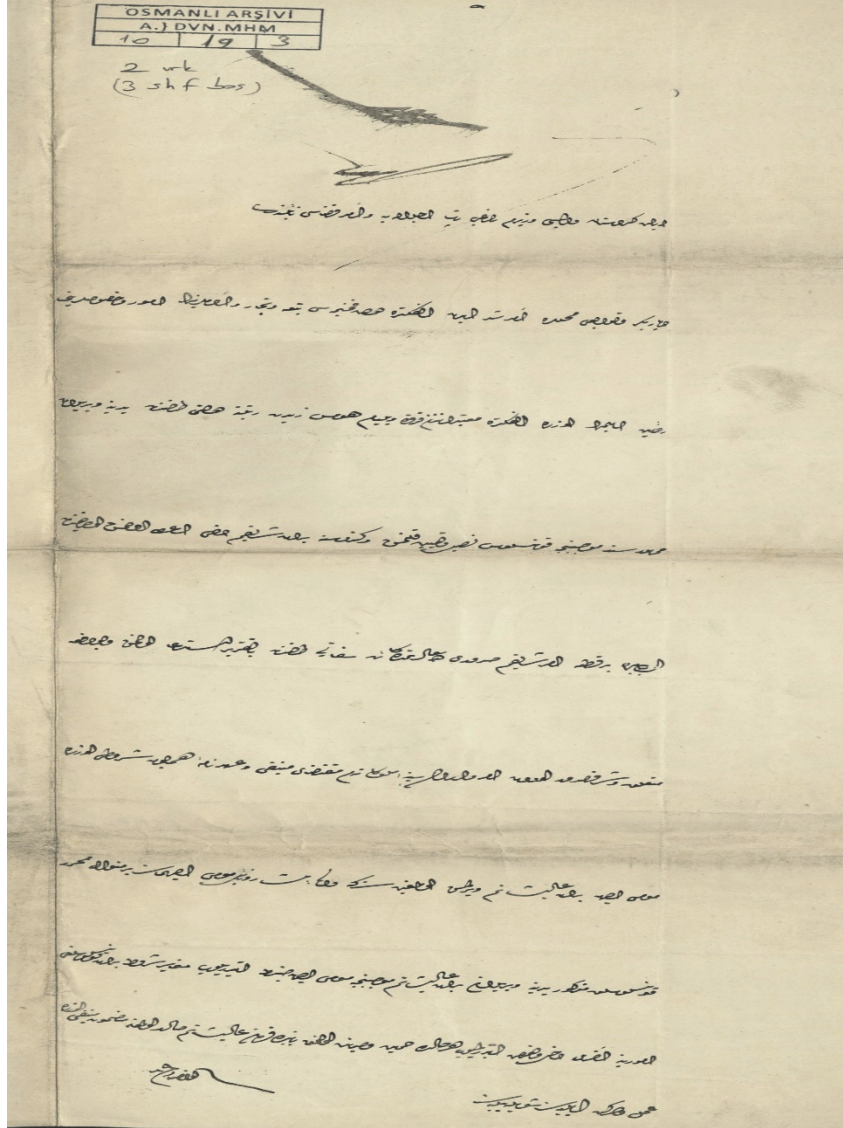
- TUNCER, Hüner, “Viyana Kongresi, Doğu Sorunu ve Büyük Güçler”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 61-69.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar”, *Bellekten*, C. 13, S. 51, (Temmuz 1949), s. 573-648.
- ÜNAL, Fatih, “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 17, (Bahar 2008), s.133-152.
- ÜNAL, Sevim, “1830-1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri”, *VIII. Türk Tarihi Kongresi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1981, s. 1367-1376.
- YAPP, Malcolm E., “Establishment of the East India Residency at Baghdad, 1798-1806”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 30, No. 2, Fiftieth Anniversary Volume, (1967), pp. 323-336.
- YILDIZ, Özgür-KARAÇAGIL, Canan, “Kırım Savaşı Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science Studies(JASSS)*, Vol. 5, S. 1, (Şubat 2012), s. 273-285.
- YILMAZ, Salih-YAKŞI, Abdullah, “Osmanlı Devleti’nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri”, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi Türk-Rus İlişkileri Özel Sayısı*, Ed. Salih Yılmaz, Yıl. 6, S. 17, (Mayıs 2016), s. 9-57.

EKLER

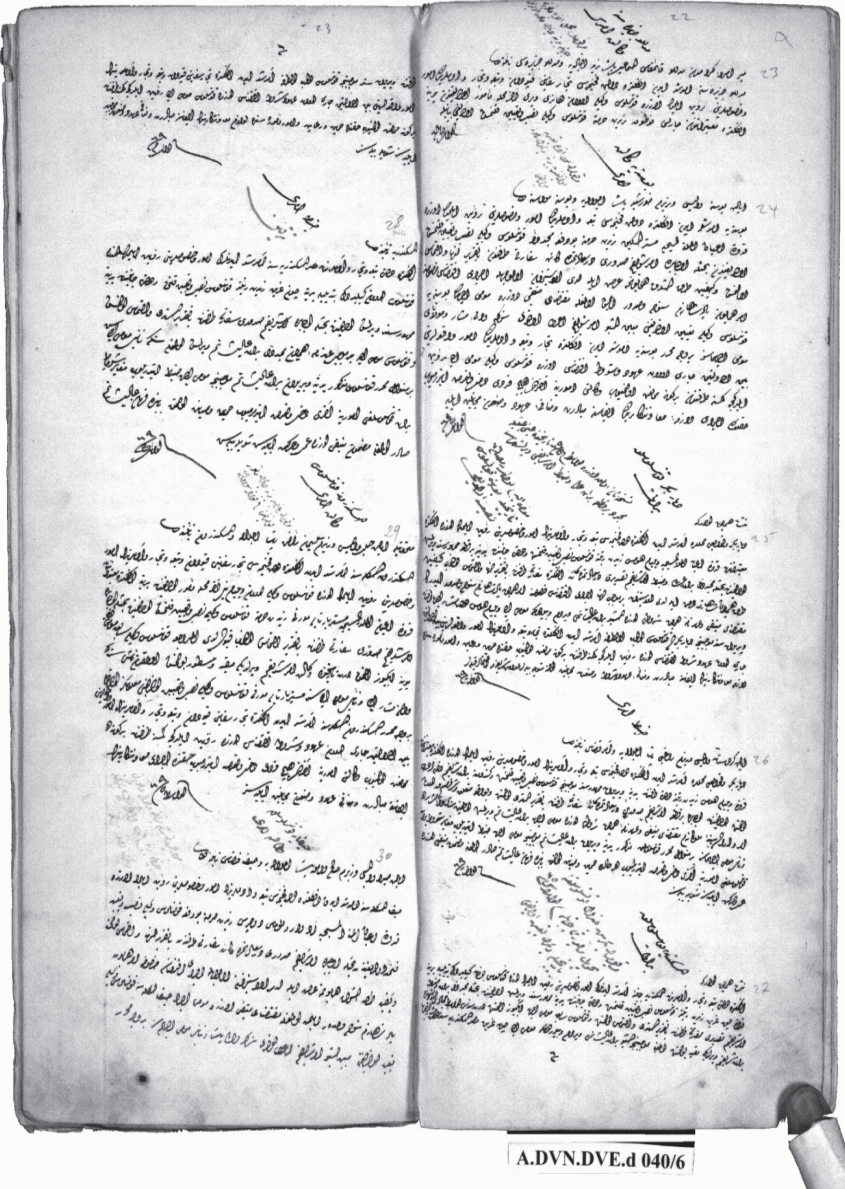
Ek-1

Ek-2

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

A.DVN.DVE.d 040/6

Ek-4

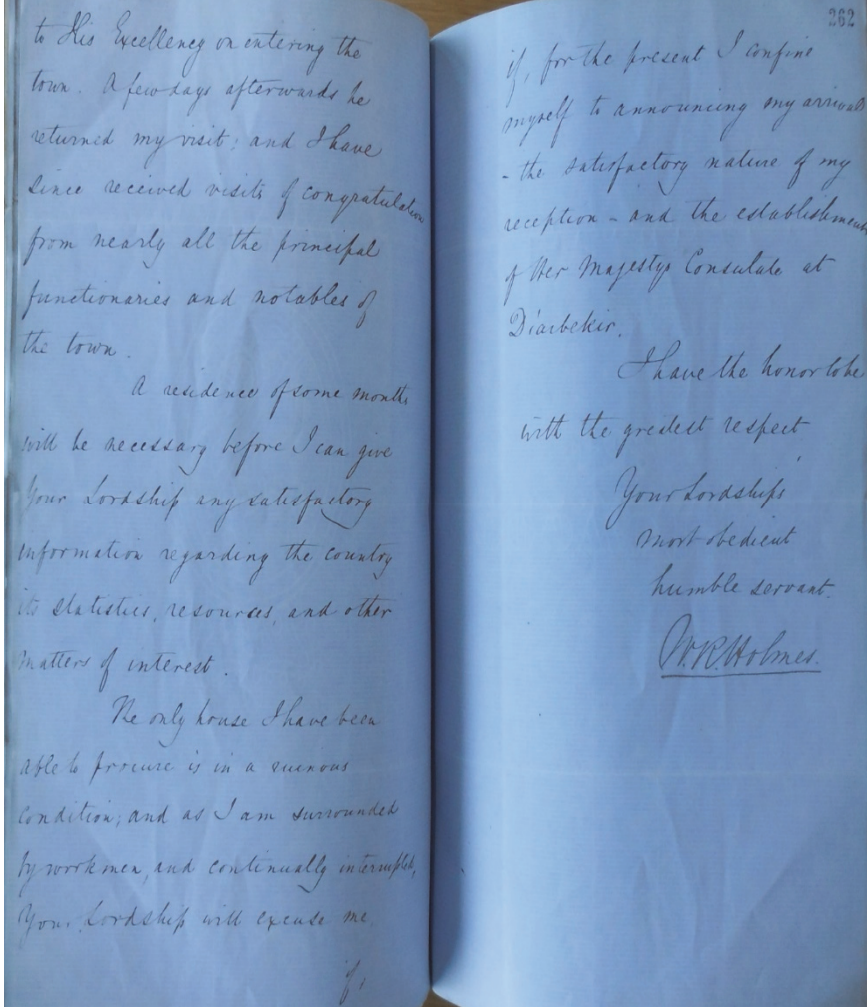
261

Diarbekir.
November 4th 1854.

My Lord,

I have the honor to inform Your Lordship that I arrived at Diarbekir on the 28th of October. Hamdy Pasha, the Vallee of Koordistan, received me with much courtesy and attention and his friendly conduct has been such as to cause the establishment of the Consulate to be effected in the most satisfactory manner. I paid my respects to
The Right Honorable
The Earl of Clarendon K.G. G.C.B.
to

Ek-4'ün Devamı

Ek-5

N° 3.

Diarbekir
December 6th 1854

My Lord

I have the honor to inform Your Lordship that the British flag was hoisted for the first time at this Consulate on the 25th of November. A salute of twenty one guns was fired, and the whole ceremony, as regarded the behavior of the authorities and inhabitants, passed off in the most quiet and satisfactory manner.

To His Excellency
The Right Honorable
The Viscount Stratford de Redcliffe G.C.B.

In
do. do. do.